

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο | Σχολή Αρχιτεκτόνων.

Δ.Π.Μ.Σ.: Αρχιτεκτονική – Σχεδιασμός του Χώρου | Κατεύθυνση Β': Πολεοδομία – Χωροταξία.

Ακαδημαϊκό Έτος: 2013-14 | Θερινό Εξάμηνο | Οκτώβριος 2014.

Μάθημα: Έμφυλες πολιτισμικές προσεγγίσεις του αστικού χώρου

Διδακτική Ομάδα: Ντ. Βαΐου, Ρ. Λυκογιάννη

Μεταπτυχιακή Σπουδαστική Εργασία:

Χώρος, εργασία και έμφυλες σχέσεις: Από το σπίτι στο μεταλλείο.

Παπατζανή Ευαγγελία

Αρχιτέκτων Μηχανικός Α.Π.Θ.

Περιεχόμενα

1 | Εισαγωγή

2 | Παραγωγή – Αναπαραγωγή, Χώρος και [έμφυλες] Συγκρούσεις

2.α | Τομή 1^η

2.β | Τομή 2^η

2.γ | Τομή 3^η

3 | Η ταινία | «North Country», 2005.

3.α | Η οικογένεια | Χώρος Αναπαραγωγής & αφετηριακός χώρος καταπίεσης

- Η κούκλα Barbie και η έμφυλη βία
- ... «Όλοι έχουμε έναν σκοπό»
- ... «Να σου χρεώνω κάθε μπουγάδα;»

3.β | Το μεταλλείο σιδήρου | Χώρος Παραγωγής

- Τα αποδυτήρια των γυναικών
- Τα «λουτρά των κυριών»
- Η λέσχη φαγητού
- «Η πρώτη φορά που νιώθω ζωντανή»
- Έμφυλες και ταξικές σχέσεις

3.γ | Ανάμεσα σε δύο κόσμους | Η διαπλοκή των δύο χώρων

- «Νομίζεις ότι είσαι ίση με μένα;»
- «Οι περισσότερες μαμάδες καθαρίζουν και μαγειρεύουν»
- Η Συνέλευση του σωματείου

4 | Συμπεράσματα

5 | Βιβλιογραφία

1 | Εισαγωγή

Η συζήτηση για την εργασία, εκτός από εξαιρετικά επίκαιρη, ήταν και είναι συνεχώς μεταλλασσόμενη, ακολουθώντας (περισσότερο ή λιγότερο άμεσα) τα ίχνη της μεταλλαγής του ίδιου του φαινομένου. Η έντονη κριτική από σειρά ερευνητών, σχετικά με τη δυσκολία σύλληψης των μεταλλαγών των κοινωνικών παραγωγικών σχέσεων, συνεχίζει να βρίσκεται στο επίκεντρο. Οι μεταλλαγές αυτές, εντείνονται κατά τις γενικότερες αναδιαρθρώσεις του καπιταλισμού – πόσο μάλλον κατά την τρέχουσα οικονομική κρίση. Η μελέτη τους είναι απαραίτητη όχι μόνο για μια μακροσκοπική κοινωνικο-οικονομική ανάγνωση της εκάστοτε συγκυρίας, αλλά κυρίως γιατί αναδεικνύει κοινωνικές σχέσεις και ανισότητες, φέρνει στην επιφάνεια δίπολα και αντιθέσεις, επαναπροσεγγίζει προκαθορισμένες έννοιες και ρόλους. Οι φεμινιστικές σπουδές, ήταν από τις πρώτες που συνέβαλλαν στην αμφισβήτηση των κυρίαρχων ορισμών σχετικά με την εργασία και στην αναζήτηση των παραπάνω επαναπροσδιορισμών, θέτοντας ως αφετηρία της συζήτησης τα θέματα του φύλου.

Η παρούσα εργασία θα προσπαθήσει να διερευνήσει ζητήματα σχετικά με την εργασία των γυναικών με επικέντρωση στις χωρικές τους διαστάσεις, μέσα από σκηνές της ταινίας «North Country». Η πλειοψηφία των σύγχρονων αντίστοιχων διερευνήσεων, καταπιάνεται ορθώς, με εργασιακές κατηγορίες στις οποίες οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία, όπως π.χ. οι άτυπες δραστηριότητες, η επισφαλής εργασία, η εργασία από το σπίτι. Εδώ, θα ασχοληθούμε με την περίπτωση της μισθωτής εργασίας των γυναικών και συγκεκριμένα της γυναικείας εργασίας στα μεταλλεία της Βόρειας Αμερικής – περίπτωση χώρου παραγωγής ολοκληρωτικά συνδεδεμένο με το ανδρικό φύλο, περίπτωση ενός ξεκάθαρα «ανδρικού προτύπου εργασίας». Το παράδειγμα που θα εξεταστεί, χαρακτηρίζεται από την «βίαιη» διείσδυση του γυναικείου φύλου στον πιο ανδροκρατούμενο εργασιακό χώρο, μια περίπτωση που αποτελεί «παράβαση του κανόνα», ανατροπή των καθιερωμένων ρόλων, «εξαίρεση». Οι συγκρούσεις που αυτή η διείσδυση προκαλεί, αφενός στο χώρο εργασίας (παραγωγής) και αφετέρου στο σπίτι (χώρος αναπαραγωγής), οι μεταλλασσόμενες και διαπλεκόμενες σχέσεις που δημιουργούνται μεταξύ των δύο αυτών χώρων, αλλά και οι αλληλοτομίες τους, θα αποτελέσουν τις μικροκλίμακες της διερεύνησης.

2 | Παραγωγή – Αναπαραγωγή, Χώρος και [έμφυλες] Συγκρούσεις

Στην προσπάθεια προσέγγισης της συζήτησης γύρω από την εργασία των γυναικών, έρχεται κανείς αντιμέτωπος με ποικίλους και διαφορετικούς μεταξύ τους προσδιορισμούς, κάτι σε ένα πρώτο επίπεδο αναμενόμενο αν αναλογιστεί το ευρύ φάσμα των δραστηριοτήτων στο οποίο ο όρος «εργασία» μπορεί να αναφέρεται. Σε ένα δεύτερο επίπεδο όμως, οι διαφορετικοί ορισμοί της έννοιας, δεν αντιπροσωπεύουν μονάχα διαφορετικές μορφές, αλλά κυρίως υπονοούν διαιρέσεις μεταξύ των μορφών αυτών (αμειβόμενη / μη αμειβόμενη, μισθωτή / οικιακή εργασία κλπ). Ακόμα παραπέρα, οι διαιρέσεις αυτές, αντικατοπτρίζουν ακόμα μία: τη διαίρεση των ρόλων των φύλων στις διάφορες μορφές εργασίας, το ανδρικό κόντρα στο γυναικείο πρότυπο, τους διαχωρισμένους χώρους υλοποίησής της, και εν τέλει τον (υπαρκτό ακόμα και σήμερα) διαχωρισμό μεταξύ του χώρου παραγωγής και αυτόν της αναπαραγωγής, δηλαδή το χώρο δουλειάς και το χώρο του σπιτιού. Όλη η προηγούμενη αλληλουχία, καταλήγει στην παραδοχή ότι υπάρχει ένας «φυσικός» καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στα φύλα, ένας δηλαδή έμφυλος καταμερισμός της εργασίας που αναπτύσσεται στους διαχωρισμένους προαναφερθέντες χώρους παραγωγής και αναπαραγωγής, οι οποίοι τελικά χαρακτηρίζονται από έμφυλες διακρίσεις.

Η θεωρητική συζήτηση γύρω από τα παραπάνω έχει αφήσει πολύτιμες παρακαταθήκες σχετικά με την εργασία των γυναικών, παρακαταθήκες που λίγο έως πολύ ακολούθησαν την πορεία εξέλιξης και τις κάθε φορά αναζητήσεις του γυναικείου κινήματος. Οι προσεγγίσεις αυτές έχουν πρώτα και κύρια αμφισβητήσει τις αντιλήψεις για τον καταμερισμό της εργασίας, σύμφωνα με τις οποίες διαφορετικές μορφές, χώροι και χρόνοι εργασίας αντιστοιχούν στο κάθε φύλο «από τη φύση του». Αξίζει να αναφερθεί εδώ εισαγωγικά – παρά το γεγονός ότι η παρούσα εργασία δε θα εμβαθύνει μεθοδολογικά στην αλληλουχία της συγκεκριμένης αναλυτικής προσέγγισης, οι τύποι αναπαραγωγής όπως κατηγοριοποιούνται κατά το σεμινάριο «Φεμινισμός και εργασία των γυναικών». Διακρίνονται τέσσερις τύποι αναπαραγωγής: η βιολογική αναπαραγωγή - δηλαδή η αναπαραγωγή του ανθρώπινου είδους, η αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης – τύπος στον οποίο στηρίχθηκαν πολλές μαρξιστικές θεωρίες σχετικά με την καταπίεση των γυναικών, η κοινωνική αναπαραγωγή - μαρξιστική έννοια που διευρύνει την έννοια της παραγωγής και τέλος η συμβολική αναπαραγωγή, που αναφέρεται στη συμβολική εξουσία και τη συζήτηση της δεκαετίας του 1990. Κάθε μία από τις παραπάνω αφετηρίες αποτέλεσαν τη βάση για διαφορετικές προσεγγίσεις της έννοιας της εργασίας των γυναικών, μέσα από επίσης διαφορετικά πρίσματα που συχνά μάλιστα συγκρούστηκαν μεταξύ τους. Όλες όμως αναγνώρισαν και εκκινούσαν από το πεδίο της αναπαραγωγής, ως βάση για τη συζήτηση για τη γυναικεία εργασία, και όχι τυχαία (Βαΐου & Στρατηγάκη, 2001).

Η παρούσα ενότητα θα επιχειρήσει να διαπραγματευτεί τον έμφυλο καταμερισμό εργασίας που προαναφέρθηκε και ο οποίος θεωρείται «φυσικός», επιλέγοντας την παράθεση τριών ιστορικο-κοινωνικών τομών. Οι συγκεκριμένες τομές επιλέγονται λόγω κάποιων κοινωνικο-οικονομικών

στοιχείων που τις χαρακτήρισαν σε ότι έχει να κάνει με τα ζητήματα της εργασίας των γυναικών, και κυρίως τις διαπραγματεύσεις και τα περάσματα στους χώρους παραγωγής και αναπαραγωγής, τους όρους διαμόρφωσης αυτών, τις μεταβάσεις από το έναν χώρο στον άλλο, κλπ. Κάθε μία από τις τομές αυτές, αναδεικνύει υπάρχουσες έμφυλες σχέσεις, διαμορφωμένα συστήματα έμφυλου καταμερισμού, αλλά και συχνά ανατροπές του -έως-τα-πριν-καταμερισμού, κοινωνικές ανακατατάξεις και συγκρούσεις. Και φυσικά, καμία από αυτές δεν ήταν μονάχα μία στιγμή στο χρόνο, αλλά διαδικασίες διαρκείς, και ως τέτοιες προτείνεται να ειδωθούν.

2.α | Τομή 1^η

Ο έμφυλος καταμερισμός της παραγωγής αλλά και η ίδια η γυναικεία καταπίεση, έχουν τις ρίζες τους στην ιστορική συνθήκη του διαχωρισμού της παραγωγής σε αυτήν των αγαθών (εμπορεύσιμων ή μη) και των ανθρώπων (αναπαραγωγή). Η Sharon Smith, στις μελέτες της αφενός πάνω στις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες και αφετέρου πάνω στο έργο των Μαρξ και Ένγκελς «Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους», επισημαίνει πως η άνοδος της ταξικής κοινωνίας ήταν η απαρχή του έμφυλου καταμερισμού της εργασίας. Παρά το γεγονός ότι και στις προ-ταξικές κοινωνίες ενυπήρχε ένας τέτοιος καταμερισμός, αυτό που σημειώνει είναι πως τα καθήκοντα των δύο φύλων ήταν ισότιμα και υπήρχε υψηλός βαθμός αυτονομίας στην εκτέλεσή τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η εργατική δύναμη αποτελούνταν από έναν μονάχα παραγωγό ή/και την οικογένειά του και χωρίς αυτό τότε να σημαίνει ότι το μοντέλο της οικογένειας ήταν η σημερινή πυρηνική. Οι χώροι παραγωγής και αναπαραγωγής δεν ήταν διαχωρισμένοι, αλλά λειτουργούσαν σα σύνολο για την ανάπτυξη της ομάδας/κοινότητας, με τους δύο χώρους να είναι πλήρως συνδεδεμένοι ακόμα και χωρικά.

Καθώς όμως η παραγωγή αναπτυσσόταν τεχνολογικά με την πάροδο των αιώνων, ξεκίνησε και η παραγωγή πλεονάσματος, το οποίο χρειαζόταν είτε να αποθηκευτεί, είτε να πουληθεί. Τα αποτελέσματα της παραγωγής έτσι άρχισαν να μετατρέπονται σε εμπορεύσιμα αγαθά. Η αξία τους ξεκίνησε να αποτιμάται σε χρήμα (μέσω της αμοιβής), κάτι που δεν συνέβη και για την αναπαραγωγική εργασία. Οι απαρχές του «ιστορικού καπιταλισμού», επέφεραν σε ευρεία κλίμακα την εμπορευματοποίηση των διαδικασιών - όχι μόνο των διαδικασιών ανταλλαγής, αλλά και των διαδικασιών παραγωγής, διανομής και επένδυσης - που έως τότε είχαν λειτουργήσει με άλλους τρόπους, και όχι διαμέσου της «αγοράς». Σύμφωνα με τον Wallerstein, κατά την ανάπτυξη των ταξικών κοινωνιών, η σταθερή δομή την οποία οι άνθρωποι έχουν ανάγκη, βρήκε την έκφρασή της στο νοικοκυριό. Εντός αυτής της οικονομικής μονάδας ήταν που αναπτύχθηκε η κοινωνική διάκριση μεταξύ παραγωγικής και μη παραγωγικής εργασίας η οποία ήρθε σαν αποτέλεσμα των διεργασιών που προαναφέρθηκαν. Έτσι το νέο στοιχείο στον ιστορικό καπιταλισμό ήταν η συσχέτιση του καταμερισμού της εργασίας με την αποτίμηση της εργασίας, απέκτησε αξία ο χώρος παραγωγής έξω από το σπίτι, σε βάρος του χώρου παραγωγής / αναπαραγωγής μέσα στο σπίτι, η αποτίμηση σε χρήμα σε βάρος της αποτίμησης σε είδος, η

σφαίρα της παραγωγής σε βάρος της σφαίρας της αναπαραγωγής. Επιπλέον και ιδιαίτερα βασικό, ήταν ο διαχωρισμός των χώρων, και το γεγονός ότι η επικερδής πλέον παραγωγή, σταμάτησε να είναι στενά συνδεδεμένη με το σπίτι, απομακρύνθηκε από αυτό, ενώ η αναπαραγωγή έμεινε μέσα σε αυτό. «Η ατομική ιδιοκτησία μεταμόρφωσε τις σχέσεις ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες μέσα στο σπίτι, επειδή ακριβώς άλλαξε ριζικά τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις στην ευρύτερη κοινωνία. Για τον Ένγκελς, ο νέος πλούτος σε εξημερωμένα ζώα σήμαινε ότι υπήρχε ένα πλεόνασμα αγαθών για ανταλλαγή μεταξύ παραγωγικών μονάδων. Με το πέρασμα του χρόνου, η παραγωγή ειδικά για ανταλλαγή αναπτύχθηκε, επεκτάθηκε και υπερίσχυσε της οικιακής παραγωγής για χρήση... Όσο η παραγωγή για ανταλλαγή επισκίαζε την παραγωγή για χρήση, άλλαζε τη φύση του νοικοκυριού, τη σημασία της γυναικείας εργασίας μέσα σ' αυτό και συνεπώς τη θέση της γυναίκας μέσα στην κοινωνία» (Smith, 2002: 23).

«Ως παραγωγική εργασία κατέληξε, de facto, να ορίζεται η χρηματικά αμειβόμενη εργασία (κυρίως η μισθωτή) και ως μη παραγωγική η εργασία η οποία, αν και απαραίτητη, ήταν απλώς «επιβιοηθητική» δραστηριότητα και κατά συνέπεια, θεωρήθηκε ότι δεν παράγει «πλεόνασμα», που κάποιος άλλος θα μπορούσε πιθανόν να οικειοποιηθεί. Η παραγωγική (μισθωτή) εργασία έγινε το χρέος κατά κύριο λόγο του ενήλικου άντρα/πατέρα και κατά δεύτερο λόγο των άλλων (νεότερων) ενήλικων αντρών τού νοικοκυριού. Η μη παραγωγική (επιβιοηθητική) εργασία έγινε το χρέος κατά κύριο λόγο της ενήλικης γυναίκας/μητέρας και κατά δεύτερο λόγο των άλλων γυναικών, καθώς και των ηλικιωμένων και των παιδιών. Η παραγωγική εργασία γινόταν έξω από το νοικοκυριό, στο «χώρο εργασίας» η μη παραγωγική γινόταν μέσα στο νοικοκυριό» (Wallerstein, 1987: 31).

2.β | Τομή 2^η

Τόσο για τη σύγχρονη έρευνα, αλλά και για όλες τις προσεγγίσεις πάνω στα θέματα της γυναικείας εργασίας, αποτελεί σημαντική τομή η είσοδος των γυναικών με μαζικό τρόπο στην μισθωτή εργασία. Τοποθετούμε την τομή αυτή στον 20^ο αιώνα, όπου και πραγματοποιήθηκε με μαζικούς όρους, περίοδος που χαρακτηρίστηκε από την εξάπλωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, πάντα βέβαια με το δεδομένο των διαφοροποιήσεων αυτής της διαδικασίας σε διεθνές επίπεδο, και των γεωγραφικών ανισοτήτων που αναδύονταν. Η εξάπλωση αυτή διατάραξε προηγούμενα διαμορφωμένες σχέσεις και «ισορροπίες», καθώς συνοδεύτηκε από την αμφισβήτηση του καθιερωμένου πρότυπου ανάμεσα στα φύλα (McDowell & Massey, 1992), το οποίο όπως περιγράφηκε προηγούμενα είχε ήδη σχηματιστεί με διαχωρισμένους τους έμφυλους ρόλους στην παραγωγή και την αναπαραγωγή αλλά και τους χώρους που αυτές επιτελούνταν.

Μέσω συγκεκριμένων παραδειγμάτων για αυτήν την περίοδο, η Massey συνδιαλέγεται με την ανατροπή του υφιστάμενου έμφυλου καταμερισμού από τη μία πλευρά (η εξέλιξη του οποίου περιγράφηκε), αλλά και την συνέχιση της ανάπτυξης σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα από

την άλλη. Με το παράδειγμα των ανθρακωρυχείων της επαρχίας Durham λόγου χάρη, κατά τον 19ο αιώνα, ο πλήρης διαχωρισμός παραγωγής αναπαραγωγής και καθημερινής ζωής ανδρών και γυναικών συνεχίζεται, με την εργασία των γυναικών σε αυτούς τους χώρους δουλειάς να έχει απαγορευτεί. Οι κίνδυνοι και η καταπίεση που κυριαρχούσαν στο χώρο εργασίας των ανδρών, αφενός δημιουργούσαν μια αλληλεγγύη μεταξύ τους, αφετέρου μεταφέρονταν στο σπίτι με εξουσιαστικές μεθόδους ως προς τις γυναίκες, με τους άνδρες στο σπίτι να είναι τα αφεντικά (McDowell & Massey, 1992). Από την άλλη με το παράδειγμα του Lancashire, οι γυναίκες αποτελούν τμήμα της μισθωτής εργατικής δύναμης, δημιουργώντας ρήγματα στις οικογένειες τους και συγκρούσεις στις σχέσεις με τους άντρες. Η Massey επισημαίνει ότι το γεγονός που δημιούργησε τις αντιδράσεις αυτές, δεν ήταν τόσο το ότι οι γυναίκες ξεκίνησαν να εργάζονται (σε άλλες περιπτώσεις αυτό γινόταν ήδη και εντός του σπιτιού), αλλά το ότι ξεκίνησαν να «πηγαίνουν στη δουλειά», που λειτουργούσε απειλητικά στην υπάρχουσα οικογενειακή δομή. Και αυτό γιατί αφενός απειλούσε τη δυνατότητα των γυναικών να εκπληρώνουν ικανοποιητικά τα οικιακά τους καθήκοντα ως νοικοκυρών και ταυτόχρονα τους άνοιγε μια πόρτα στη δημόσια ζωή, στις μεικτές συντροφίες, σε μια ζωή που δεν την οριοθετούσαν η οικογένεια και ο σύζυγος.

Μπορεί λοιπόν αυτή η περίοδος να χαρακτηρίζεται από μια ανατροπή στα υποκείμενα που «έχουν χώρο» στην παραγωγή, μπορεί το γεγονός της εισόδου των γυναικών στην εργασία να ήταν μια «πρόοδος» όπως υποστήριξε ο Ένγκελς, σίγουρα όμως ο τελευταίος, υπερεκτίμησε το βαθμό που αυτό από μόνο του επηρεάζει τη θέση της γυναίκας ως προς τον άντρα. Ο έμφυλος καταμερισμός της εργασίας που κυριαρχούσε (με βάση την εξέλιξη του όπως αναφέρεται κατά την πρώτη «τομή»), είχε ήδη αρχίσει να θεωρείται φυσικός. Έτσι, αντίστοιχα εξελίχθηκε και η ταύτιση των ανδρών με τη μισθωτή εργασία, κάτι που είχε σημαντικές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο οργανώθηκε η μισθωτή εργασία στις βιομηχανικές κοινωνίες: οργανώθηκε ως αυτόχρονο αντρικό (Αβδελά, 2009). Ως συνέπεια των παραπάνω, η διείσδυση των γυναικών σε αυτούς τους χώρους, αποτέλεσε κάτι «αφύσικο», κάτι ενάντια στο γυναικείο φύλο που δέχτηκε αρχικά μαζικές αντιδράσεις.

Οι τότε αντιδράσεις βέβαια, δεν είναι μονάχα στοιχείο του παρελθόντος, αλλά διατηρήθηκαν ολόκληρο τον 20^ο αιώνα και διατηρούνται και μέχρι σήμερα, αποτελώντας τη βάση του σεξισμού. Ακόμα και κατά τη σημερινή συγκυρία που η παρουσία των γυναικών στους χώρους δουλειάς έχει λάβει μαζικές διαστάσεις και που πιθανά να μη θεωρείται όσο «αφύσικο» θεωρούνταν στις απαρχές της καπιταλιστικής ανάπτυξης, και πάλι οι διακρίσεις στα πλαίσια της αμειβόμενης εργασίας χαρακτηρίζουν την καθημερινότητα των γυναικών στους χώρους δουλειάς. Η μισθωτή εργασία των γυναικών τις περισσότερες φορές οφείλει να είναι κοντά στη «γυναικεία τους φύση», επέκταση των οικιακών εργασιών με αποτέλεσμα να είναι πάντα υποβαθμισμένη και να χαρακτηρίζεται ως «ανειδίκευτη». Στη βιομηχανία ή στις υπηρεσίες, αποτελεί ιδιαίτερα συχνό φαινόμενο το ότι οι γυναίκες απολύονται πρώτες, πληρώνονται χαμηλότερα και προστατεύονται λιγότερο. Ακόμη και σήμερα, οι γυναίκες είναι ελάχιστες στις πιο προσοδοφόρες εργασίες και τις ανώτερες βαθμίδες της εργασιακής ιεραρχίας, ενώ

αποτελούν την πλειοψηφία στα ποσοστά ανεργίας, και στις πιο χαμηλόμισθες θέσεις. «Με λίγα λόγια στην ιστορική της διαμόρφωση η εργασία των γυναικών, δεν αποτέλεσε δικαίωμα, όπως για τους άντρες, αλλά δυνατότητα που τους προσφερόταν κατά περιόδους και υπό όρους» (Αβδελά, 2009: 14).

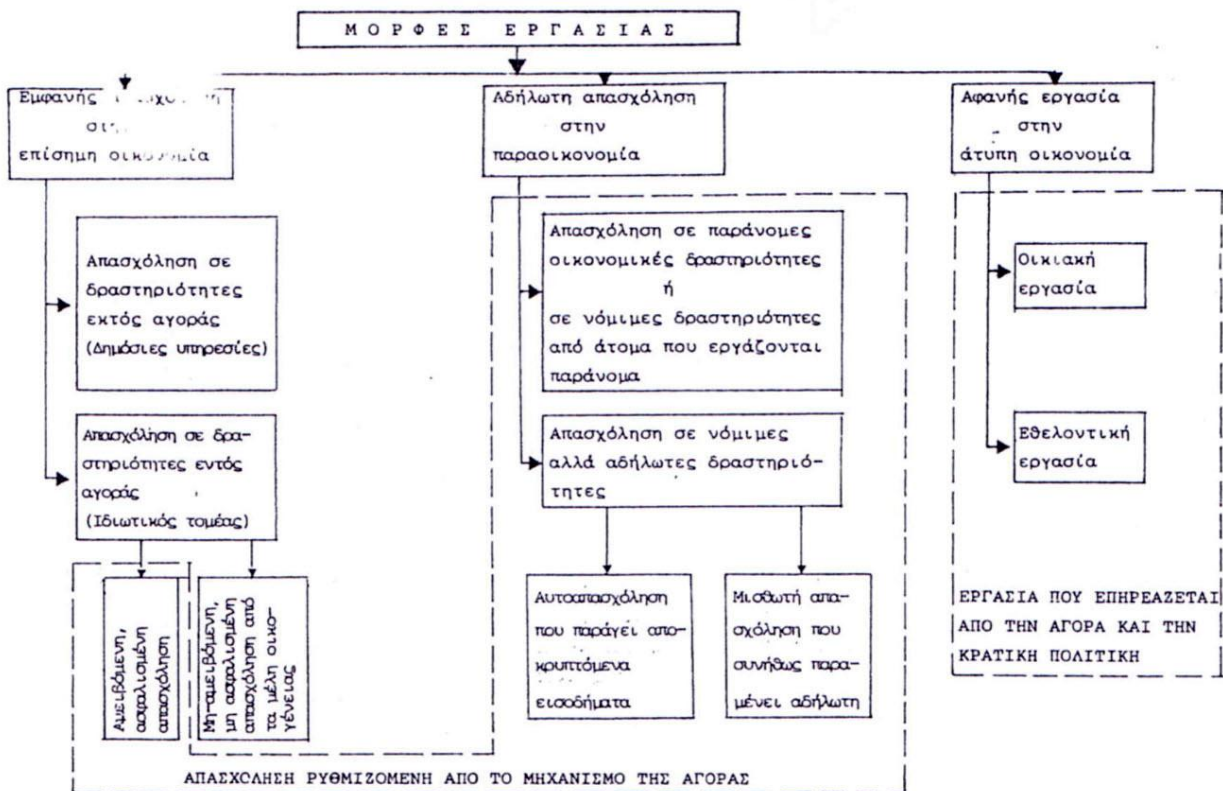
Άραγε οι ανακατανομές αυτές σε ότι είχε να κάνει με τη μισθωτή εργασία, επηρέασε τους χώρους αναπαραγωγής και ειδικά την οικογένεια; Ισχύει το ότι «Οι περισσότερες γυναίκες βρίσκουν σημαντικό μέρος της ταυτότητάς τους στο να είναι μισθωτοί εργάτες» (Fuentes & Ehrenreich, 1992); Ενώ ο Έγκελς υπαινίσσεται ότι οι εργαζόμενες γυναίκες θα έπρεπε να διαλέξουν ανάμεσα στους δύο ρόλους, αυτόν της παραγωγής και αυτόν της αναπαραγωγής, η εμπειρία του σημερινού κοινωνικο-οικονομικού συστήματος έχει αποδείξει το αντίθετο. Η πλειοψηφία των γυναικών μέχρι και σήμερα καταλήγουν να έχουν τουλάχιστον δύο ρόλους, αν όχι και παραπάνω. Κάθε ένας από αυτούς, χαρακτηρίζεται από την κυριαρχία σχέσεων εξουσίας ανάμεσα στα φύλα, που ξεπερνούν τα όρια του συγκεκριμένου ρόλου στον εκάστοτε χώρο (παραγωγής/αναπαραγωγής). Οι πολλαπλοί ρόλοι και χώροι, κατά την καθημερινή ζωή των γυναικών βρίσκονται τελικά σε αλληλεπίδραση, όπως και οι πηγές και οι μορφές της καταπίεσης. «Οι διαχωρισμένοι χώροι και χρόνοι που εκτελείται η ανθρώπινη εργασία βρίσκονται σε αλληλεπίδραση. Τα κομμάτια της ανθρώπινης εργασίας, οι χώροι, οι χρόνοι και η σχέση τους με το φύλο των εργαζομένων, αποτελούν μια ενότητα. Αποτελούν διαφορετικές όψεις ενός συστήματος που διαμορφώνει τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα, ενός συστήματος που κατασκευάζει κοινωνικά φύλα» (Βαΐου & Στρατηγάκη, 1989: 17).

2.γ | Τομή 3¹

Στην μέχρι τώρα αναφορά έγινε προσπάθεια να σημειωθούν δύο τομές άμεσα συσχετισμένες αφενός με τον έμφυλο καταμερισμό της εργασίας κατά την ανάπτυξη του ιστορικού καπιταλισμού και αφετέρου με την μαζική είσοδο των γυναικών στους χώρους της μισθωτής εργασίας. Τα παραπάνω θεωρήθηκε ότι αποτελούν σημαντικά σημεία σε ότι αφορά την εργασία των γυναικών αλλά και τη σχέση των σφαιρών της παραγωγής και αναπαραγωγής. Στην παρούσα και τελευταία σε σειρά «τομή», θα γίνει αναφορά σε άλλες μορφές εργασίας πέραν της μισθωτής που χαρακτηρίζουν την εργασία των γυναικών μέχρι και σήμερα. Αυτές είναι οι ευέλικτες και άτυπες μορφές, που παρά το γεγονός ότι σήμερα (και λόγω της κρίσης) βρίσκονται σε τεράστια ανάπτυξη, υπάρχουν εδώ και αιώνες και δεν αποτελούν εργασιακή καινοτομία σε κανένα επίπεδο όπως υποστηρίζουν ορισμένοι «ειδικοί». Με αυτήν την έννοια αυτή η τομή δεν αποτελεί αυστηρή ιστορική συνέχεια των δύο προηγούμενων, αλλά έναν προσθετικό τύπο στις μορφές εργασίας που απασχολούν την σύγχρονη έρευνα για τη γυναικεία εργασία.

Η βιομηχανική δουλειά σε μικρά εργοστάσια και σε σπίτια προϋπήρχε των μεγάλων εργοστασίων και τη συναντάμε στις «βιομηχανικές συνοικίες» των αγγλικών, γαλλικών και γερμανικών πόλεων στα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Σε διάφορους παραγωγικούς τομείς οι

άτυπες μορφές επικρατούσαν πολύ πριν την ανάπτυξη του βιομηχανικού καπιταλισμού, κατά την άνθηση του οποίου «κλείστηκαν» στα εργοστάσια (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1995). Από τότε και μετά (κυρίως μετά τον Β' ΠΠ και μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1970) με τον όρο εργασία γινόταν παραπομπή μόνο στην αμειβόμενη, την επίσημη και την τυπική που πραγματοποιείται σε διακεκριμένους τόπους δουλειάς κατά προτεραιότητα μεγάλους με αναφορά κυρίως στον άνδρα σε ένα πρότυπο λευκού, μέσης ηλικίας, αρρενωπού κλπ (Βαΐου, 2000). Όλες οι άλλες μορφές εργασίας ορίστηκαν έτσι, αυτόματα ως «άλλο» (άτυπες).

Σχήμα 1. Μορφές εργασίας. Πηγή: Πετρινώτη Ξ., 1989. «Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών», στο Βαΐου Ν., Μ. Στρατηγάκη (επιμ.), 1989. «Ανάμεσα σε Δύο Κόσμους», Σύγχρονα Θέματα, τ. 40, σ. 47-54.

Παρά την ευκολία χρήσης του όρου «ευελιξία», τις αφαιρέσεις στη χρονική και κοινωνικο-οικονομική του τοποθέτηση, είναι αποδεκτή η σημασία των άτυπων δραστηριοτήτων κυρίως στις νοτιο-ευρωπαϊκές πόλεις και περιφέρειες λόγω διαφόρων ιστορικο-κοινωνικο-οικονομικών χαρακτηριστικών αυτών των περιοχών αλλά και λόγω της αυξημένης ανεργίας. Υποστηρίζεται η ανάδυση ενός δυναμισμού που βρισκόταν ενδιάμεσα στα ανεπτυγμένα βιομηχανικά κέντρα (τα οποία τότε βρισκόταν ήδη στα πρώτα βήματα της παρακμής τους), και στην έως τότε ακόμα καθυστερημένη «αναπτυξιακά» ηπειρωτική και νησιωτική ενδοχώρα (Βαΐου & Χατζημιχάλης,

1997) – χωρίς βέβαια η διαδικασία αυτή να χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια σε όλες τις χώρες της Ν. Ευρώπης. Ο όρος «άτυπες δραστηριότητες» αναφέρεται σε νόμιμες ή/και παράνομες δραστηριότητες που παρουσιάζουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά όπως: α) παράγουν προϊόντα και υπηρεσίες για την αγορά, β) δεν καταγράφονται επίσημα και έτσι φοροδιαφεύγουν, γ) απορροφούν χαμηλά αμειβόμενο εργατικό δυναμικό - συνήθως γυναίκες, μειονότητες, ξένους, δ) αποφεύγουν τον αυξανόμενο έλεγχο του κράτους, ιδιαίτερα σε ότι αφορά την τήρηση των συλλογικών συμβάσεων εργασίας ή της νομοθεσίας για την ασφάλεια και την κοινωνική ασφάλιση, ε) παρουσιάζουν γεωγραφική συγκέντρωση σε συγκεκριμένες περιοχές (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1997).

Με έναν γενικό ορισμό, ως άτυπες μορφές εργασίας ορίζονται «όλες εκείνες οι μορφές απασχόλησης που διαφοροποιούνται από τα παραδοσιακά επαγγέλματα από χαρακτηριστικά τόσο διαφορετικά μεταξύ τους, όσο ο αριθμός και η κατανομή των ωρών εργασίας, η οργάνωση και χωροθέτηση της παραγωγής, ο καθορισμός των αμοιβών και η θεσμική ρύθμιση» (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1997: 38). Σε αυτό το πλαίσιο, ως άτυπη εργασία, μπορεί να θεωρηθεί και η οικιακή που από την κυρίαρχη αφήγηση ανάγεται σε «μη εργασία» και κατατάσσεται στην προσφορά, στην πράξη αγάπης και στη φροντίδα. Παράλληλα, στις άτυπες δραστηριότητες εντάσσεται και ένας αυξανόμενος αριθμός προσωπικών υπηρεσιών (φύλαξη παιδιών, καθάρισμα και catering, βοήθεια στην οικιακή εργασία. Το ίδιο συμβαίνει και για μεγάλο μέρος της γραμματειακής εργασίας που γίνεται από το σπίτι ή σε μικρά γραφεία, καθώς και με τη δουλειά με το κομμάτι όπου η πλειοψηφία των εργαζομένων είναι γυναίκες, μετανάστες και μετανάστριες. Στις πόλεις και στις τουριστικές περιοχές πολλές βαριές χειρωνακτικές δουλειές με χαμηλές αμοιβές (πλύσιμο πιάτων, βοηθητικές δουλειές στην κουζίνα, καθάρισμα) γίνονται όλο και περισσότερο από μετανάστες-τριες. Προκύπτει έτσι από τα παραπάνω η αυξημένη συμμετοχή των γυναικών σε τέτοιου είδους άτυπες εργασίες – ή καλύτερα εργασίες που θεωρούνται «άτυπες» και μάλιστα σε ποσοστό, πολύ μεγαλύτερο από αυτό των ανδρών. «Στην εκτεταμένη βιβλιογραφία για τις άτυπες δραστηριότητες και την άτυπη εργασία γίνονται συχνά αναφορές στην «οικογένεια», ως θεσμό που διευκολύνει τη διατήρηση τέτοιων πρακτικών και τη διαθεσιμότητα των ατόμων για άτυπη εργασία, αλλά και ως ερμηνεία της γεωγραφικής διαφοροποίησης τέτοιων φαινομένων. [...] Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι δεν είναι οι «οικογένειες», αλλά συγκεκριμένα μέλη τους που απασχολούνται με άτυπες δραστηριότητες ως εργοδότες, άλλα μέλη που δουλεύουν άτυπα και άλλα που έχουν απασχόληση στην επίσημη αγορά εργασίας...» (Βαΐου & Χατζημιχάλης, 1995: 67).

Σήμερα, η πλειοψηφία των άτυπων δραστηριοτήτων, αλλά πλέον εν μέσω οικονομικής κρίσης και τμήματα της τυπικής μισθωτής εργασίας – πολύ περισσότερο αυτά στα οποία απασχολούνται γυναίκες – χαρακτηρίζονται από την επισφάλεια. Οι επισφαλείς σχέσεις εργασίας, εντοπίζονται κυρίως στις ευέλικτες χαμηλά αμειβόμενες και με περιορισμένα δικαιώματα μορφές εργασίας, όπως η προσωρινή και η μερική απασχόληση, ο δανεισμός εργαζομένων, η απασχόληση σε εργολαβίες, με καθεστώς stage, η αυταπασχόληση με

«μπλοκάκι» που αφορά ή υποκρύπτει μισθωτή σχέση, η ανασφάλιστη εργασία. «Η εργασιακή επισφάλεια παραπέμπει στο αίσθημα της ανασφάλειας και της αβεβαιότητας για το μέλλον με αφορμή το αντικείμενο και το περιεχόμενο της εργασίας εκδηλωμένη ως ανασφάλεια για τη διατήρηση της απασχόλησης είτε ως ανασφάλεια για τη διατήρηση ή την επάρκεια του εισοδήματος» (Κουζής, 2009: 47). Σύμφωνα με έρευνα που διεξήχθη στη Γαλλία το 2002, επαληθεύεται η πρωταγωνιστική θέση των γυναικών στην επισφαλή εργασία, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τη μερική απασχόληση που πλήττει το 33.5% των γυναικών και μόλις το 6.6.% των ανδρών (Maruani & Meulders, 2006).

Γ		Α
Υ		Ν
Ν		Δ
Α	Αμειβόμενη εργασία	Δ
Ι	Μη αμειβόμενη εργασία	Ρ
Κ		Ε
Ε		Σ
Σ		Σ

Σχήμα 2. Σχέση αμειβόμενης – μη αμειβόμενης εργασίας κατά φύλο. Πηγή: Ch. Baudelot & R. Establet (2006) "Τάξεις όλων των φύλων", στο M. Maruani (επιμ.) Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 56.

Συχνά, οι λόγοι που στις επισφαλείς θέσεις εργασίας συγκεντρώνονται κυρίως γυναίκες, είναι το χαμηλότερο επίπεδο προσόντων αλλά πολλές φορές και οι «φυσικές» ιδιότητες που αποδίδονται σε αυτές (Αβδελά, 2009). Υπό αυτήν την έννοια, επισφαλείς και αόρατες ήταν ανέκαθεν εκείνες οι εργασίες που θεωρούνταν «φυσικές» για τις γυναίκες, όπως για παράδειγμα ο καθαρισμός. «Οι εργασίες που έκαναν, τα «γυναικεία επαγγέλματα», ήταν πάντα υποβαθμισμένα και συχνά αντιμετωπιζόνταν ως συνέχεια των «φυσικών» τους ιδιοτήτων γι' αυτό και χαρακτηρίζονταν συστηματικά «ανειδίκευτα». Η υποτίμηση, η ανασφάλεια, η υποβάθμιση και οι διακρίσεις ήταν για μεγάλα τμήματα του γυναικείου πληθυσμού οι όροι με τους οποίους έπρεπε να συμβιβαστούν για να αντιμετωπίσουν τις βιοποριστικές τους ανάγκες» (Αβδελά, 2009: 14). Ιδιαίτερα συχνά όμως, για μεγάλο τμήμα των γυναικών είναι επιλογή το να κινείται σε θέσεις με μειωμένους χρόνους εργασίας ή και σε ανασφάλιστες δουλειές, καθώς αυτό είναι αναγκαίο λόγω των πυκνών καθηκόντων οικιακής εργασίας ή αυτά της μητρότητας που ήδη κατακλύζουν την καθημερινή τους ζωή. Φυσικά ο παραπάνω προσδιορισμός «επιλογή» δε εκκινά από καθόλου «ιδιωτικά» ζητήματα, αλλά όπως και σύμφωνα με το γνωστό «το προσωπικό είναι και πολιτικό», αποτελεί δεδομένο ότι οι προαναφερθέντες λόγοι επιλογών, έχουν ξανά να κάνουν με τον έμφυλο καταμερισμό, και με τη θεώρηση ότι η οικιακή εργασία αποτελεί κατεξοχήν γυναικεία εργασία. Συχνά, η γυναικεία εργασία έρχεται ως βοηθητική (και δευτερεύουσα για το οικογενειακό εισόδημα), ως συμπλήρωμα δηλαδή στο μισθό του άντρα.

Αυτό σε πολλές περιπτώσεις, σε συνδυασμό με τα «γυναικεία καθήκοντα» που προαναφέρθηκαν, οδηγεί τις γυναίκες στην επιλογή της επισφαλούς εργασίας, αυτής χωρίς ασφάλισης, με μειωμένο ωράριο κλπ. Έτσι, οι γυναίκες υφίστανται ιδιαίτερη εκμετάλλευση στην αγορά εργασίας εξαιτίας των καθηκόντων τους στην οικογένεια, και υποχρεώνονται να δεχθούν μερική απασχόληση ή δουλειές με δυσμενέστερους όρους εργασίας, που όμως μπορούν να συνδυαστούν εύκολα με τις οικογενειακές τους υποχρεώσεις. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με νεότερες προσεγγίσεις, η αυξανόμενη συμμετοχή των γυναικών σε θέσεις επισφαλούς εργασίας, είναι και αποτέλεσμα μιας ενσυνείδητης δημιουργίας ειδικών κατηγοριών θέσεων εργασίας και εργασιακών πρακτικών, οι οποίες επιδιώκουν να προσελκύσουν γυναίκες ως φτηνή εργασία. «[...] Αυτό μας δείχνει ότι η διοίκηση των επιχειρήσεων του τριτογενή τομέα επινοεί και αναπαράγει πολιτισμικές ταυτότητες φύλου με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους: μέσα από τις πολιτικές προσλήψεων, μέσα από την περιγραφή του περιεχομένου συγκεκριμένων θέσεων εργασίας και μέσα από τους κανόνες που ρυθμίζουν τη συμπεριφορά στο χώρο εργασίας. Δημιουργεί θέσεις εργασίας όπου είναι ενσωματωμένη η έμφυλη εικόνα των ατόμων που θα μπορούν να τις καταλάβουν» (Βαΐου & Στρατηγάκη, 2001).

Τέλος, χρειάζεται να σημειωθεί και κάτι ακόμα. Τη σημερινή περίοδο της κρίσης, η επισφάλεια και η ευελιξία προωθείται συχνά σαν προτεινόμενο μοντέλο κατά της ανεργίας. Υποστηρίζεται ότι το μοντέλο αυτό είναι ικανό να δημιουργήσει νέες θέσεις εργασίας, διευκόλυνση στους χώρους και στους χρόνους της παραγωγής, καθώς και ένα νέο μοντέλο εργαζόμενου ικανό να ανταποκριθεί πιο εύκολα στις νέες μακρο-οικονομικές ανακατατάξεις. Η επαναφορά των μορφών αυτών στην επικαιρότητα ως δυναμικών επιλογών καπιταλιστικής αναδιάρθρωσης, και ως διεξόδους από την κρίση, αποτελεί στοιχείο υπό έντονη αμφισβήτηση. Συναρτάται όμως και άμεσα με το γεγονός ότι οι πρόσφατες αλλαγές στις πρακτικές των εργασιακών σχέσεων επεκτείνουν τις συνθήκες που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες εργαζόμενες σε όλους τους τομείς εργασίας, σε άντρες εργαζόμενους και μάλιστα νέους. Πλήττονται δηλαδή σήμερα και εκείνες οι κατηγορίες εργαζομένων που ιστορικά ταυτίζονταν με τη σταθερή, τακτικά αμειβόμενη και προστατευμένη από την εργατική νομοθεσία εργασία, την κατεξοχήν μισθωτή εργασία, την εργασία των αντρών.

3 | Η ταινία | «North Country», 2005

Η ταινία «North Country», σκηνοθετημένη από τη Niki Caro, παρουσιάζει μια αληθινή ιστορία δεκαπέντε γυναικών, εργαζόμενων σε ένα από τα μεταλλεία της Βόρειας Μινεσότα το 1989. Τα μεταλλεία σιδήρου της περιοχής, προσέλαβαν την πρώτη γυναίκα μεταλλωρύχο το 1975, ενώ μέχρι και τη χρονολογία που διαδραματίζεται η ταινία οι άντρες εργαζόμενοι υπερισχύουν των γυναικών σε αναλογία 30 προς ένα. Η ταινία διαπραγματεύεται τις προκαταλήψεις, τις συγκρούσεις αλλά και τις νέες σχέσεις που δημιουργούνται δεδομένου ότι οι γυναίκες αυτές ήταν από τις πρώτες που εισχώρησαν στον κατεξοχήν «ανδρικό» χώρο δουλειάς των ορυχείων. Η κεντρική ιδέα της ταινίας καθώς και η δομή της, έχουν να κάνουν με την πρώτη ομαδική καταγγελία για σεξουαλική παρενόχληση που έγινε στην Αμερική. Παρουσιάζεται η διαδρομή των γυναικών από το φόβο στη δημόσια καταγγελία, από τα καθιερωμένα πρότυπα παραγωγής και οικογένειας στη διαμόρφωση νέων κοινωνικών δεσμών και εν τέλει στη νίκη τους, με την υπόθεση να κλείνει οριστικά το 1998, 10 χρόνια αφότου είχε γίνει η αγωγή και 20 χρόνια από τη στιγμή που είχαν ξεκινήσει οι σεξουαλικές παρενοχλήσεις.

Παρά το ότι η ταινία αποσκοπεί στο να περιγράψει αυτό το ίδιο ιστορικό γεγονός, τη μάχη των γυναικών για νομική αλλά και κοινωνική δικαίωση, τη σημασία του «δημόσιου» της υπόθεσης της έμφυλης βίας και την καταδίκη του καταχωνιάσμάτος του στην ιδιωτική σφαίρα, σε αυτήν την εργασία γίνεται μια διαφορετική επιλογή. Εδώ, θα σταθούμε στους τρόπους με τους οποίους διαφαίνονται στην ταινία ζητήματα της γυναικείας εργασίας, στην είσοδο των γυναικών στους μαζικούς χώρους της μισθωτής εργασίας, τις μεταλλαγές που αυτή προκαλεί (ή όχι;) στους χώρους της παραγωγής και της αναπαραγωγής, στις σχέσεις με το ανδρικό φύλο και στην εργασία (παραγωγή) αλλά και στο σπίτι (οικογένεια – αναπαραγωγή) και τέλος στις σχέσεις και συγκρούσεις που δημιουργούνται στην τοπική κοινωνία και το δημόσιο χώρο. Στην ταινία οι δύο αυτές σφαίρες, της παραγωγής από τη μία πλευρά και της αναπαραγωγής από την άλλη, διαγράφονται ξεκάθαρα, καθώς και οι συσχετισμοί των έμφυλων σχέσεων σε κάθε μία από αυτές. Εμφανής όμως γίνεται και η διαπλοκή των σφαιρών αυτών, μια διαπλοκή που μαζί με τους αγώνες ενάντια στην γυναικεία καταπίεση, μπορεί να επιφέρει και την ανατροπή των υφιστάμενων σχέσεων.

Το αναλυτικό πεδίο της ταινίας συνδιαλέγεται με τη βιβλιογραφία για την εργασία των γυναικών στους χώρους αναπαραγωγής και παραγωγής. Η μελέτη των δύο αυτών σφαιρών μέσα από τις σκηνές της ταινίας θα αποτελέσει και τη δομή αυτής της ενότητας. Τέτοιου τύπου κατευθύνσεις άλλωστε εντοπίζονται και στην ίδια την έρευνα για τη γυναικεία εργασία: Α) Η μελέτη της οικογένειας, ως χώρου αναπαραγωγής και οικιακής εργασίας και ως αφετηριακού χώρου διαμόρφωσης έμφυλων σχέσεων στην εργασία και καταπίεσης των γυναικών. Β) Η μελέτη του χώρου δουλειάς, ως χώρου παραγωγής και μισθωτής εργασίας, και ως χώρου όπου δεν αναπαράγονται μονάχα οι ταξικές σχέσεις αλλά και οι έμφυλες σχέσεις εξουσίας. Γ) Η έρευνα της αλληλεπίδρασης των δύο χώρων ως χώρων διαμόρφωσης των σχέσεων ανάμεσα στα φύλα (αλλά και των ταξικών σχέσεων) όσο και ως πεδίων αγώνων για την ανατροπή τους (Βαΐου &

Στρατηγάκη, 1989). «Για τις γυναίκες, η έννοια αλλά και η εμπειρία της εργασίας είναι πολύ πιο σύνθετες από την αμειβόμενη απασχόληση. Περιλαμβάνουν διαδικασίες και σχέσεις εργασίας που διαπερνούν το σύνολο της καθημερινής ζωής και δύσκολα εντάσσονται σε δυιστικές ταξινομήσεις: δουλειά – σχολή, χρόνος εργασίας – χρόνος ανάπαυσης, τόπος δουλειάς – τόπος κατοικίας. Τα χρονικά και γεωγραφικά όρια αυτών των ταξινομήσεων συχνά συγχέονται και μετατίθενται και δύσκολα μπορούν να ερμηνευτούν μέσα από καθιερωμένες αναλυτικές κατηγορίες. Ο τρόπος που οργανώνεται η καθημερινή ζωή προσδιορίζει τους όρους, τις συνθήκες και τις δυνατότητες κάτω από τις οποίες εργάζονται οι γυναίκες» (Βαΐου, 1989).

3.α | Η οικογένεια | Χώρος Αναπαραγωγής & αφετηριακός χώρος καταπίεσης

Τόσο οι μαρξιστικές προσεγγίσεις, όσο και οι φεμινιστικές, έριξαν ιδιαίτερο βάρος στο θεσμό της οικογένειας, στις σχέσεις που αυτός διαμορφώνει ανάμεσα στα φύλα, αλλά και στο πως ο θεσμός αυτός σχετίζεται με την ίδια την καταπίεση των γυναικών. Επιπλέον, από το σύνολο των προσεγγίσεων, επισημαίνεται πως η οικογένεια δεν είναι απλώς ο χώρος καταπίεσης των γυναικών εντός αυτής, αλλά και εκτός, δηλαδή έξω από το σπίτι, στους χώρους μισθωτής εργασίας και στην κοινωνία συνολικά, καθώς π.χ. η ανισότητα των αμοιβών θεωρείται απόρροια των οικογενειακών καθηκόντων των γυναικών, ενώ συχνά τα καθήκοντα αυτά χρησιμοποιούνται από το κεφάλαιο για να εκλογικεύουν τις διακρίσεις. Οι μορφές καταπίεσης έξω από την οικογένεια προέρχονται από τις σχέσεις μέσα σε αυτή (Βαΐου, Στρατηγάκη, 1989).

Η κούκλα Barbie και η έμφυλη βία.

Οι μπάλες ενός χριστουγεννιάτικου δέντρου και μια κούκλα Barbie ντυμένη στα ροζ, είναι τα αντικείμενα που απαρτίζουν την πρώτη σκηνή κατά την έναρξη της ταινίας. Η οικογενειακή θαλπωρή που φέρνει στο νου η χριστουγεννιάτικη παράδοση, και το παιχνίδι της μικρής κόρης της πρωταγωνίστριας με την Barbie, συνδιαλέγονται με το πυρηνικό πρότυπο οικογένειας, τους διαμορφωμένους χώρους αναπαραγωγής και τα έμφυλα πρότυπα που αναπαράγονται σε αυτούς. Το παιχνίδι του μικρού κοριτσιού είναι ενδεικτικό των προτύπων με τα οποία μεγαλώνουν τα παιδιά στη σύγχρονη έμφυλη εποχή. Με ροζ χρώματα για τα κοριτσάκια, μπλε για το αγοράκια, και αντίστοιχα με κούκλες για τα πρώτα και αυτοκίνητα για τα δεύτερα. Η σκηνή, παρά το γεγονός ότι διαπραγματεύεται συνηθισμένους ρόλους, έθιμα, παραδόσεις και τύπο οικογένειας, συνάμα διακατέχεται από ελάχιστη μουσική – σχεδόν σιωπή θα έλεγε κανείς, καταθλιπτική νωχελικότητα κινήσεων και από μουντά χρώματα. Γίνεται έτσι το πέρασμα, σε επόμενη σκηνή που ανατρέπει ολόκληρο τη φαντασιακό πρότυπο μιας ευτυχισμένης πυρηνικής οικογένειας, με την πρωταγωνίστρια Τζόσι, πεσμένη στο πάτωμα της κουζίνας, αιμόφυρτη μετά τα χτυπήματα του συζύγου της και πατέρα των παιδιών της. Η βία προς την Τζόσι, είναι και ο λόγος που αποφασίζει να φύγει μαζί με τα δυο της παιδιά μακριά από τον σύζυγό της και να καταφύγει στο πατρικό σπίτι των γονιών της, σε μια απομακρυσμένη περιοχή της Βόρειας Μινεσότα, εκεί που και η ίδια μεγάλωσε.

... «Όλοι έχουμε έναν σκοπό».

Παρά το γεγονός ότι η σκηνοθέτις δεν παρουσιάζει σε βάθος την κατάσταση που επικρατεί στην οικογένεια της Τζόσι μεταξύ αυτής, του συζύγου και των παιδιών τους, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το πέρασμα και η σκηνοθετική μεταφορά από την μια οικογενειακή δομή στην άλλη (από την οικογένεια της Τζόσι με τα παιδιά της, σε αυτή των γονιών της).

Τη μέρα που φτάνει στο πατρικό της σπίτι, διαδραματίζεται μια συζήτηση με τη μητέρα της στο χώρο της κουζίνας, κατά τη διάρκεια του πλυσίματος των πιάτων, μετά το μεσημεριανό φαγητό. Η μητέρα της επιμένει, ότι «ένας άνδρας χρειάζεται μια δουλειά» και ότι η έλλειψή της μπορεί να οδηγήσει σε περιστατικά βίας ενάντια στη γυναίκα μέσα στο σπίτι. Συνεχίζει λέγοντας ότι «όλοι έχουμε έναν σκοπό» και ότι ο σκοπός μιας γυναίκας είναι να μεγαλώσει τα παιδιά της, ενώ του άνδρα είναι η εργασία. Ότι αν μια γυναίκα εισέλθει στο χώρο εργασίας ενός άνδρα (συγκεκριμένα εάν η Τζόσι πιάσει δουλειά στο μεταλλείο που εργάζεται και ο πατέρας της) «θα είναι ντροπή για αυτόν». Άλλωστε, ο ίδιος ο πατέρας της κατά τη διάρκεια του μεσημεριανού γεύματος στην προηγούμενη σκηνή, σχετικά με τη σκέψη της να εργαστεί στο μεταλλείο της περιοχής, είχε δηλώσει ενάντιος της εργασίας των γυναικών καθώς όπως υποστήριξε από τα λάθη τους κατά την εργασία μπορεί να συμβούν θανατηφόρα εργατικά ατυχήματα.

Τα έμφυλα πρότυπα αναπαράγονται και στις δύο αυτές σκηνές, την ίδια στιγμή που η γυναίκα που τα αναπαράγει λεκτικά, το κάνει ταυτόχρονα και στην πράξη (πλένοντας τα πιάτα), σε έναν χώρο του σπιτιού που θεωρείται κατεξοχήν «γυναικείος». Επανέρχεται στη συζήτηση των δύο γυναικών το ζήτημα της «γυναικείας φύσης», και η δεδομένη πραγματικότητα του έμφυλου καταμερισμού εργασίας, τον οποίο η Τζόσι απορρίπτει σκεπτόμενη σοβαρά να εργαστεί στο μεταλλείο για να καταφέρει να μεγαλώσει τα παιδιά της, να βρει καινούργιο σπίτι για αυτά και να κάνει ένα νέο ξεκίνημα. Η αμειβόμενη εργασία έμοιαζε να είναι ανέκαθεν όχι μόνο δικαίωμα αλλά και υποχρέωση για τους άνδρες, ενώ για τις γυναίκες μένει να αποτελεί ένα ασθενές κοινωνικό δικαίωμα που πρέπει συνεχώς να το διεκδικούν. Παράλληλα, η μη αμειβόμενη εργασία φέρεται να είναι κοινωνική υποχρέωση για τις γυναίκες, προσφορά προς το θεσμό της οικογένειας, και παρουσιαζόμενη συχνά ως δική τους επιθυμία: «Θέλουν» οι ίδιες και ασχολούνται τόσες ώρες με την οικιακή εργασία, ή «είναι στη φύση τους».

... «Να σου χρεώνω κάθε μπουγάδα;»

Η συγκεκριμένη σκηνή, διαδραματίζεται μεταξύ των δύο γονιών της πρωταγωνίστριας, με τον πατέρα της να τη θεωρεί ήδη «ντροπή για την οικογένεια». Δεδομένου ότι στο σημείο αυτό της ταινίας, η Τζόσου δεν έχει αντέξει τις έμφυλες πιέσεις και το σεξισμό στο χώρο εργασίας και έχει παραιτηθεί από αυτόν, η μητέρα της επιχειρεί να την προσεγγίσει ώστε να της δώσει χρήματα που έχει ανάγκη. Αυτός ακριβώς ήταν και ο λόγος της διένεξης μεταξύ των δύο γονιών, όπου όταν το μαθαίνει ο πατέρας, απευθύνεται στη μητέρα λέγοντας: «Σκορπάς τα χρήματα που δούλεψα σκληρά για να αποκτήσω;» και λαμβάνοντας ως ανταπάντηση από τη σύζυγο του: - «Εγώ δε δούλεψα;». Η διαμάχη αυτή έχει να κάνει με την αξία της εργασίας του πατέρα (μισθωτή εργασία στο μεταλλείο) απέναντι σε αυτήν της μητέρας της πρωταγωνίστριας (οικιακή μη αμειβόμενη εργασία). Η μητέρα, αντιδρά στα λεγόμενα του συζύγου της σύμφωνα με τα οποία, αυτός που φέρνει τα χρήματα στο σπίτι είναι ο ίδιος – ο άνδρας. Η συζήτηση δε συνεχίζεται παραπέρα μεταξύ των δυο συζύγων, με τον άντρα να αναχωρεί από το σπίτι για τη δουλειά. Όμως, το γεγονός ότι μια γυναίκα σαν τη μητέρα της Τζόσι, στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο της επαρχίας, και όντας σε όλη της τη ζωή ενταγμένη στο ρόλο της νοικοκυράς – συζύγου – μάνας (τόσο πολύ που συχνά τον αναπαράγει και σαν θεωρία – και «φυσική» τάξη πραγμάτων όπως αναφέρθηκε προηγουμένως) φτάνει στο σημείο να αμφισβητήσει τα έως τότε δεδομένα, αποτελεί σημαντικό γεγονός. Τόσο σημαντικό για την ίδια, που αποφασίζει να φύγει από τον άνδρα της (ακόμα και αν αυτό τελικά συνέβη μονάχα για μισή μέρα) και να βρει καταφύγιο (και ελευθερία σκέψης) σε ένα ξενοδοχείο της μικρής πόλης.

Οι περίοδοι ανάπτυξης του καπιταλισμού, ειδικά στις χώρες του Βορρά, συνοδεύτηκαν και από μια ανάλογη γεωγραφική ανάπτυξη γύρω από βιομηχανικά κέντρα είτε αυτά ήταν μεγάλες

πόλεις ή μικρότερες. Στην περίπτωση της ταινίας αυτής, η τοπική κοινωνία χωρικά ανεπτυγμένη με κέντρο το μεταλλείο, ακολουθούσε μια κοινωνική διάρθρωση που θυμίζει τις αναλύσεις των μαρξιστριών φεμινιστριών, όσο και αν αυτές στο σήμερα έχουν ανατραπεί ή έστω αναδιατυπωθεί. Η οργάνωση της οικογένειας ήταν τέτοια ώστε να υποστηρίζει την εργασία των ανδρών στα μεταλλεία, ο ρόλος της γυναίκας ήταν μονάχα εντός του σπιτιού και η καθημερινή της ζωή - κυριευμένη από την οικιακή εργασία - αποσκοπούσε σε καθημερινή βάση να αναπαράγει την εργατική δύναμη των χώρων παραγωγής.

Η παραπάνω θεώρηση ιστορικά έχει δεχθεί βέβαια πολλές ενστάσεις. Παρ' όλ' αυτά, όπως προαναφέρθηκε, ειδικά πάνω στο ζήτημα της οικιακής εργασίας, έχουν βασιστεί τόσο οι μαρξιστικές θεωρίες όσο και οι φεμινιστικές. Οι μεν υποστηρίζοντας ότι αποτελεί το μοχλό αναπαραγωγής του συστήματος, οι δε θεωρώντας πως ο «οικιακός τρόπος παραγωγής» εμπεριέχει την υλική βάση της καταπίεσης των γυναικών, χωρίς όμως να την υποτάσσουν στη σχέση κεφαλαίου - εργασίας. Η συζήτηση για την οικιακή εργασία που αποτέλεσε μια από τις πιο ζωντανές αναζητήσεις της φεμινιστικής θεωρίας για την καταπίεση των γυναικών στη δεκαετία του '70, τεκμηριώνει το σημαντικό ρόλο της για το καπιταλιστικό σύστημα. Οι έρευνες της εποχής, που ασχολήθηκαν με το ζήτημα της αξίας της οικιακής εργασίας, υποστήριξαν με εμπειρικά στοιχεία ότι αυτό που κάνουν οι γυναίκες μέσα στην οικογένεια είναι πραγματική εργασία με την κοινωνική σημασία του όρου και ότι οι σχέσεις των μελών της έχουν υλική βάση. «Οι απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα στήριξαν το αίτημα για μισθό στη νοικοκυρά, που αποτέλεσε σημείο σύγκρουσης για το γυναικείο ζήτημα της εποχής» (Βαΐου & Στρατηγάκη, 1989: 18). Βέβαια υπήρξε και ο αντίστοιχος αντίλογος όπως: «Οι ορθόδοξες βρετανίδες μαρξίστριες επιχειρούσαν να εξηγήσουν την οικιακή εργασία με βάση τη θεωρία της υπεραξίας. Η θεωρία όμως αυτή δεν μπορεί να εφαρμοστεί σε μια απλήρωτη εργασία, η οποία εξ ορισμού δεν έχει εμπορική τιμή, πράγμα το οποίο συγκροτεί το χαρακτηριστικό της εκμετάλλευσης αντί να το αναιρεί, πράγμα που συνιστά εκμετάλλευση, μια εκμετάλλευση όμως διαφορετική από της αξίας η οποία χαρακτηρίζει τον καπιταλισμό» (Delphy, 2008: 52). Όπως και να έχει η συζήτηση αυτή, αποτέλεσε σημείο αιχμής για όλες τις θεωρίες γύρω από γυναικεία καταπίεση, και συνεχίζει ακόμα και σήμερα να επιτελεί τον ίδιο ρόλο.

3.β | Το μεταλλείο σιδήρου | Χώρος Παραγωγής

Η πρώτη μέρα της πρωταγωνίστριας στο χώρο δουλειάς, εμπεριείχε την ξενάγηση της ομάδας των νεοεισερχομένων γυναικών σε όλους τους χώρους του εργοστασίου από τον υπεύθυνό τους άνδρα επιστάτη. Η «ξενάγηση» όμως αυτή παράλληλα εμπεριείχε και την αντίστροφη ξενάγηση των ανδρών πάνω στις νέες γυναίκες συναδέλφισσες, με το βλέμμα τους να μην ξεφεύγει ούτε ένα λεπτό από τα γυναικεία σώματα που εισήλθαν στους «ανδρικούς χώρους δουλειάς». Μια ξενάγηση που επιπλέον, γίνεται και προς το θεατή, ο οποίος δεν περιηγείται απλά στο μεταλλείο, αλλά σε χώρους που χαρακτηρίζονται από έμφυλες σχέσεις.

Τη στιγμή που γυναίκες εργαζόμενες, φεύγουν από τον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού τους – στον οποίο μέχρι τότε παρέμεναν - και δεδομένης της κοινωνικής πραγματικότητας της επαρχιακής περιοχής που διαδραματίζεται η ταινία - όχι απλά εισέρχονται στον χώρο παραγωγής, αλλά σε έναν χώρο που βρίσκεται σε πλήρη αντίθεση με αυτόν του σπιτιού. Κάνουν το πέρασμα σε μια δημόσια σφαίρα που κάθε άλλο παρά φιλική είναι προς αυτές. Αποτελούν κάτι ξένο στον νέο χώρο, κάτι που θεωρείται αφύσικο, μια εξαίρεση. Επανέρχεται η συζήτηση για το δημόσιο - ιδιωτικό, με σημαντικές τις συνεισφορές της Arendt και του Habermas, αλλά πολύ περισσότερο τις κριτικές που έχουν δεχτεί αυτές, σε ότι έχει να κάνει με τον αυστηρό διαχωρισμό δημόσιου – ιδιωτικού που χαρακτηρίζει το έργο τους. Το περιεχόμενο της κάθε πλευράς του διπόλου όσο και το που βρίσκεται κάθε φορά η διαχωριστική γραμμή, ή και το κατά πόσο αυτή μπορεί να θεωρείται από τα πριν σαφώς οριοθετημένη είναι ζητήματα υπό διαπραγμάτευση (Βαΐου & Καλαντίδης, 2009). «Η κυριαρχία, όμως, του «κανονικού» προτύπου στον δημόσιο χώρο τίθεται υπό αμφισβήτηση μέσα από τις καθημερινές πρακτικές των «άλλων», οι οποίες παράλληλα αμφισβητούν τα καθορισμένα όρια μεταξύ δημόσιου και ιδιωτικού, καθώς οι «άλλοι» διεκδικούν -κατά περίπτωση- το δικαίωμα στην ορατότητα, στην πρόσβαση και εν τέλει στην συμμετοχή στον δημόσιο χώρο και στις λειτουργίες του. Διεκδικώντας το δικαίωμα στον δημόσιο χώρο, επιχειρούν τελικά, να επαναπροσδιορίσουν το ίδιο το «κανονικό» πρότυπο, ή και να διασχίσουν τα προκαθορισμένα όρια. Έτσι, αμφισβητούν τις ταυτότητες που τους έχουν αποδοθεί και τις αντίστοιχες τοποθετήσεις τους στο δημόσιο και στο ιδιωτικό, στο «εντός» και στο «εκτός». Σ' αυτά τα πλαίσια, οι «άλλοι» διεκδικούν το δικαίωμα να αυτοπροσδιορίζονται, να συγκροτούν δηλαδή με τους δικούς τους όρους μια αναγνωρίσιμη κοινωνική ταυτότητα και ένα κοινό που να συμμετέχει με ίσους όρους στην δημόσια σφαίρα» (Κομπρεσέρ, 2011: 49). Τα αποδυτήρια των γυναικών, ο χώρος που δουλεύουν, καθώς και η λέσχη φαγητού αποτελούν κάποια χαρακτηριστικά παραδείγματα όπου γίνονται εμφανείς οι έμφυλες σχέσεις στο χώρο παραγωγής καθώς και τα διακυβεύματα των πολλαπλών εξουσιών.

Τα αποδυτήρια των γυναικών

Αν το ίδιο το μεταλλείο θεωρούνταν απαγορευμένος χώρος για τις γυναίκες, τα γυναικεία αποδυτήρια αποτελούν τους θεσμοθετημένους γυναικείους χώρους μέσα στο μεταλλείο, με απαγορευμένη την πρόσβαση των ανδρών σε αυτά. Μια θεσμοθέτηση που κατακτήθηκε με αγώνες, αλλά ποτέ δεν τηρήθηκε από τους άνδρες συναδέλφους. Οι χώροι των αποδυτηρίων, αποτελούν τους τόπους των γυναικών μέσα στο εργοστάσιο, εκεί που μπορούν να κινηθούν ελεύθερα, να αλλάξουν, να φυλάξουν τα πράγματά τους. Και παράλληλα τους χώρους όπου μπορούν να συζητήσουν μεταξύ τους, να μιλήσουν για τα προβλήματά τους στο χώρο δουλειάς αλλά και στο σπίτι, συχνά να κλάψουν από την έμφυλη πίεση που δέχονται και από τους ανώτερους (επιστάτης κλπ) αλλά και από τους άνδρες συναδέλφους, και τέλος να οργανωθούν. Τα αποδυτήρια μοιάζει να αποτελούν έναν χώρο-καταφύγιο για τις γυναίκες που μόλις έχουν μπει στον πιο ανδροκρατούμενο χώρο δουλειάς, έναν «ιδιωτικό» χώρο μέσα στο «δημόσιο» του μεταλλείου. Η ύπαρξη αυτού του χώρου, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι διαιώνίζει τους έμφυλους διαχωρισμούς – στην περίπτωση της ταινίας όμως, είναι σίγουρα αναγκαία για τις εργαζόμενες γυναίκες, για όλους τους παραπάνω λόγους - τουλάχιστον σαν μια μεταβατική

χρονικότητα που συνοδεύει την «είσοδο» των πρώτων αυτών γυναικών στο μεταλλείο ως χώρο παραγωγής.

Η ιδιωτικότητα αυτού του χώρου, και ο διαχωρισμός του από τους υπόλοιπους του εργοστασίου, δεν έμεινε ακέραιη από τους άνδρες εργαζόμενους. Οι τελευταίοι, από την πρώτη μέρα εισόδου των γυναικών στον τόπο παραγωγής, παραβίαζαν τα αποδυτήρια των γυναικών με τρόπους επιθετικούς, χυδαίους και συχνά βίαιους. Με γνώμονα από την πλευρά των ανδρών ότι οι γυναίκες «δε χωράνε» σε τέτοιους χώρους δουλειάς ξεκίνησαν από την πρώτη μέρα οι προσβολές, οι λεκτικές σεξουαλικές επιθέσεις, και η παραβίαση του χώρου των αποδυτηρίων με υβριστικά συνθήματα στους τοίχους κλπ. Οι τύποι των επιθέσεων αυτών οξύνονταν όσο οι γυναίκες συζητούσαν μεταξύ τους, οργανώνονταν, και προσπαθούσαν να βρουν τρόπους να σταματήσουν την έμφυλη βία στους χώρους παραγωγής.

Τα «λουτρά των κυριών»

Ονομάζουμε αυτή την περιοχή λουτρά κυριών.

Ο χώρος δουλειάς των γυναικών στο εσωτερικό του μεταλλείου, είναι ένας μεγάλος υπόγειος χώρος, με ορυκτό σιδήρου, που οι εργαζόμενοι άνδρες τον αποκαλούν «Τα λουτρά των κυριών», και ο ρόλος των εργαζόμενων γυναικών εκεί είναι η καθαριότητά του. Υπεύθυνος για το χώρο είναι ένας άνδρας εργαζόμενος, από τους πρωτεργάτες των έμφυλων επιθέσεων στο μεταλλείο. Ο χώρος αυτός είναι απόμερος και σκοτεινός, κάτι που έπαιξε ρόλο στην επιλογή της σκηνοθεσίας να γίνει σε αυτόν η βασική σεξουαλική κακοποίηση της πρωταγωνίστριας. Η «ιδιωτικότητα», που προσέφερε στους άνδρες εργαζόμενους για τις επιθέσεις, αυτή τη φορά διακατέχεται από τη χείριστη έννοια του όρου, και είχε σαν αποτέλεσμα οι οποιοσδήποτε καταγγελίες εκ μέρους των γυναικών να μη γίνουν πιστευτές.

Η λέσχη φαγητού

Η λέσχη φαγητού των εργαζομένων ανδρών και γυναικών του μεταλλείου, είναι ένας μεγάλος ενιαίος χώρος, αποτελούμενος από πολλά τραπέζια φαγητού, στην καρδιά της «δημόσιας σφαίρας» του μεταλλείου (χώρου παραγωγής). Παρά το ενιαίο της μορφολογίας του είναι ένας χώρος έμφυλα διαιρεμένος. Η αριθμητική κυριαρχία των ανδρών σε αυτόν είναι εμφανής, ενώ οι γυναίκες χρησιμοποιούν μονάχα συγκεκριμένες υποενοότητες του χώρου, καθήμενες πάντα σε ξεχωριστά τραπέζια. Οι επιθέσεις, παρά το μεγάλο μέγεθος της λέσχης και του δημόσιου του χαρακτήρα της, συνεχίζουν και εδώ, με χυδαία «πειράγματα» προς το τραπέζι των γυναικών κλπ.

«Η πρώτη φορά που νιώθω ζωντανή»

Η είσοδος της Τζόσι αλλά και των υπολοίπων γυναικών στο χώρο μισθωτής εργασίας, όπως προαναφέρθηκε συνοδεύεται από την αίσθηση των ανδρών ότι απειλούνται, και ως επακόλουθο από τις έμφυλες παρενοχλήσεις. Μετά από ένα ακόμα περιστατικό παρενόχλησης προς την Τζόσι, αυτή καταφεύγει στα αποδυτήρια μέχρι να ηρεμήσει. Εκεί διαδραματίζεται μια

συζήτηση με τη φίλη της Γκλόρυ, η οποία είναι και η πρώτη γυναίκα που ξεκίνησε να εργάζεται στο συγκεκριμένο μεταλλείο. Η Γκλόρυ είναι ένας γυναικείος χαρακτήρας πολύ δυναμικός, εκπρόσωπος των γυναικών στο σωματείο, και με ανεπτυγμένα σκληρά χαρακτηριστικά. Σε μια συζήτηση μεταξύ ανδρών κατά τη διάρκεια της ταινίας, αναφέρονται στην Γκλόρυ με τον έναν εξ αυτών να αναρωτιέται: «Θα μπορούσε ποτέ κανείς να πειράξει την Γκλόρυ;», με την απάντηση να είναι σαφώς ότι δεν επρόκειτο κανείς να «τολμούσε». Θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει την Γκλόρυ ως τον «επίτιμο άνδρα», αυτήν που πάντα χειριζόταν τις προκλήσεις των υπολοίπων ανδρών με έναν τρόπο αντίστοιχα ανδρικό, χωρίς να την επηρεάζουν και με άμεσες απαντήσεις αποστομωτικές ακόμα και βρισιές. Μπορεί να οφείλονταν στην εξωτερική της εμφάνιση που δεν ήταν τόσο «θηλυκή», στους τρόπους συμπεριφοράς της που πλησίαζαν αυτούς των ανδρών, στο γεγονός ότι όλα αυτά τα χρόνια δεν είχε «λυγίσει», αλλά όπως και να είχε αντιμετωπίζονταν με σεβασμό από όλους. Επιπλέον, η Γκλόρυ εκπροσωπούσε τις γυναίκες στο σωματείο, υπό το επιχείρημα ότι αποτελούσαν κομμάτι της εργατικής τάξης. Η συμμετοχή της Γκλόρυ στα όργανα του σωματείου ήταν ένα γεγονός που οι άνδρες αναγκάστηκαν να αποδεχθούν, ενώ η στάση της σε αυτά, όπως παρουσιάζεται στην ταινία δεν ήταν τόσο επιθετική -όσο στις κατ' ιδίαν συζητήσεις με άντρες συναδέλφους- ήταν όμως αποφασιστική και επίμονη. Αποτελούσε τη γυναίκα «αρχηγό» των υπολοίπων γυναικών τόσο σε μικρά ζητήματα όπως το διάλειμμα για καφέ κατά τη διάρκεια της εργασίας, όσο και σε μεγάλα όπως τα συνολικότερα δικαιώματα των γυναικών στην εργασία.

Η Γκλόρυ, είναι αυτή που πρότεινε στην πρωταγωνίστρια να ξεκινήσει να εργάζεται στο μεταλλείο. Στη συζήτηση μεταξύ των δύο γυναικών, η Τζόσι καταλήγει ευχαριστώντας τη φίλη της για τη συμπαράσταση, δηλώνοντας ότι πρώτη φορά στη ζωή της όχι μονάχα μπορεί να αναθρέψει μόνη της τα παιδιά της, αλλά νιώθει και τόσο ζωντανή. Εδώ φαίνεται η σημασία που κατέχει η ιστορική τομή της εισόδου των γυναικών στη μισθωτή εργασία, παραπέμποντας στην ανάπτυξη που έγινε στην προηγούμενη ενότητα στην «2^η τομή». Φαίνεται σε αυτό το σημείο πως η ανάγκη της Τζόσι για επιβίωση και της ίδιας αλλά και της οικογένειάς της, της δίνει το σθένος που χρειάζεται για να συνεχίσει να «αντέχει» στον χώρο παραγωγής, με κάθε κόστος.

Έμφυλες και ταξικές σχέσεις

Ολόκληρο το πρώτο κομμάτι της ταινίας που περιγράφει την εργασιακή εμπειρία των γυναικών στο μεταλλείο, μέχρι την παραίτηση της Τζόσι από αυτό, χαρακτηρίζεται από έμφυλες σχέσεις και παρενοχλήσεις όπως ήδη αναφέρθηκε. Οι έμφυλες σχέσεις όμως στο χώρο εργασίας, δε σταματούν σε αυτές με τους άνδρες συναδέλφους. Επεκτείνονται και σε αυτές με διαφορετικές γυναίκες εργαζόμενες, όπου συχνά κατά τη διάρκεια της ταινίας παρουσιάζονται διενέξεις και συγκρούσεις μεταξύ αυτών και της Τζόσου. Αυτό συχνά οφείλεται στο γεγονός ότι πολλές από τις υπόλοιπες γυναίκες εργαζόμενες, έχουν αφομοιώσει την ανδρική κυριαρχία τόσο στο χώρο δουλειάς όσο και στο δημόσιο χώρο, και όλα τα πρότυπα που αυτή συνεπάγεται, και κρίνουν τη Τζόσι υπό αυτή τη σκοπιά. Συχνά αναπαράγουν όχι μονάχα στα λόγια αλλά και στις πράξεις τους τα κυρίαρχα πρότυπα και δεν αντιδρούν στις σεξιστικές πιέσεις που υπόκεινται. Χρειάστηκε από την πλευρά της πρωταγωνίστριας να δοθεί μεγάλος αγώνας, για να τις πείσει εν τέλει να αγωνιστούν μαζί της διεκδικώντας την αξιοπρέπεια που τους αναλογεί στο χώρο δουλειάς.

Οι προαναφερθείσες σχέσεις εξουσίας, επεκτείνονται επιπλέον και μεταξύ των γυναικών και των ανδρών εργοδοτών. Σε δυο σκηνές της ταινίας, η πρωταγωνίστρια συνδιαλέγεται με τα ανώτερα όργανα εξουσίας στο χώρο παραγωγής. Στην πρώτη συζητά με τον επιστάτη της, θέλοντας να του αναφέρει τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στο μεταλλείο, και στη δεύτερη με το ανώτερο «αφεντικό» της για τον ίδιο λόγο, αφότου πρώτα έχει κάνει ολόκληρο ταξίδι για να φτάσει στα γραφεία της εταιρείας. Στην πρώτη περίπτωση της συνάντησης με τον υπεύθυνο, η απάντηση που έλαβε ήταν ότι οι γυναίκες «παίρνουν τις δουλειές (από τους άντρες) εκεί που δεν υπάρχουν». Στη δεύτερη περίπτωση χαρακτηριστική είναι η ταξική διαφορά μεταξύ του γραφείου του επιστάτη με αυτό της εταιρείας. Η ίδια η Τζόσι, κατά την προετοιμασία της για τη συνάντηση με το «μεγάλο αφεντικό», πρόσεξε από τα πριν όχι μονάχα τα αιτήματα που ήθελε να του μεταφέρει, αλλά και την εξωτερική της εμφάνιση, προσπαθώντας να την κάνει να πλησιάσει στα πρότυπα που τα οικονομικά μεγέθη της εταιρείας επέβαλλαν. Και στην περίπτωση αυτής της συνάντησης, η Τζόσι καλείται να παραιτηθεί στην περίπτωση που δεν είναι ευχαριστημένη από τις συνθήκες εργασίας.

Αλλά η απάντηση από τα ανώτερα κλιμάκια της εταιρείας δεν ήταν μόνο αυτή. «Προτείνω να ξοδεύετε λιγότερο χρόνο ξεσηκώνοντας τις γυναίκες συναδέλφους σας, λιγότερο χρόνο στα κρεβάτια των παντρεμένων συναδέλφων σας και περισσότερο χρόνο προσπαθώντας

περισσότερο στη δουλειά σας», ήταν η πλήρης απάντηση από τον εργοδότη. Το πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων και συγκρούσεων που διαφαίνεται σε αυτήν τη συζήτηση και τη σχέση με τον εργοδότη, ξεπερνά τη μονομέρεια των έμφυλων (μονάχα) σχέσεων ή των ταξικών, όντας πολύ πιο σύνθετο. Ο εργοδότης, σε πρώτη φάση απειλεί την εργαζόμενη με απόλυση. Επειδή όμως η Τζόσι επιμένει, προχωρά και εμπλέκει στην προειδοποίησή του, φήμες που έχουν γίνει γνωστές στην τοπική κοινωνία και φανερώνουν έμφυλες προκαταλήψεις σε βάρος της πρωταγωνίστριας. Η πραγματικότητά της ως χωρισμένη μητέρα και εργαζόμενη σε ένα χώρο που δεν είναι αποδεκτή, έρχεται σε αντιπαράθεση με τα καθιερωμένα πρότυπα της μητέρας - συζύγου, απασχολούμενης στο σπίτι με την οικιακή εργασία και την αναπαραγωγή των παιδιών. Και λόγω της συγκεκριμένης προσωπικής της κατάστασης ως χωρισμένη μητέρα, υφίσταται την κατακραυγή της τοπικής κοινωνίας, με αυτονόητο εξαγόμενο χαρακτηρισμό: «πόρνη». Αυτή η ανατροπή των ρόλων, αποτελεί την αφετηρία της απειλής της απόλυσης από τον εργοδότη, με την καταπίεση που δέχεται η Τζόσι να είναι διπλή: από τη μια της ταξικής σχέσης και από την άλλη του υπαρκτού σεξισμού.

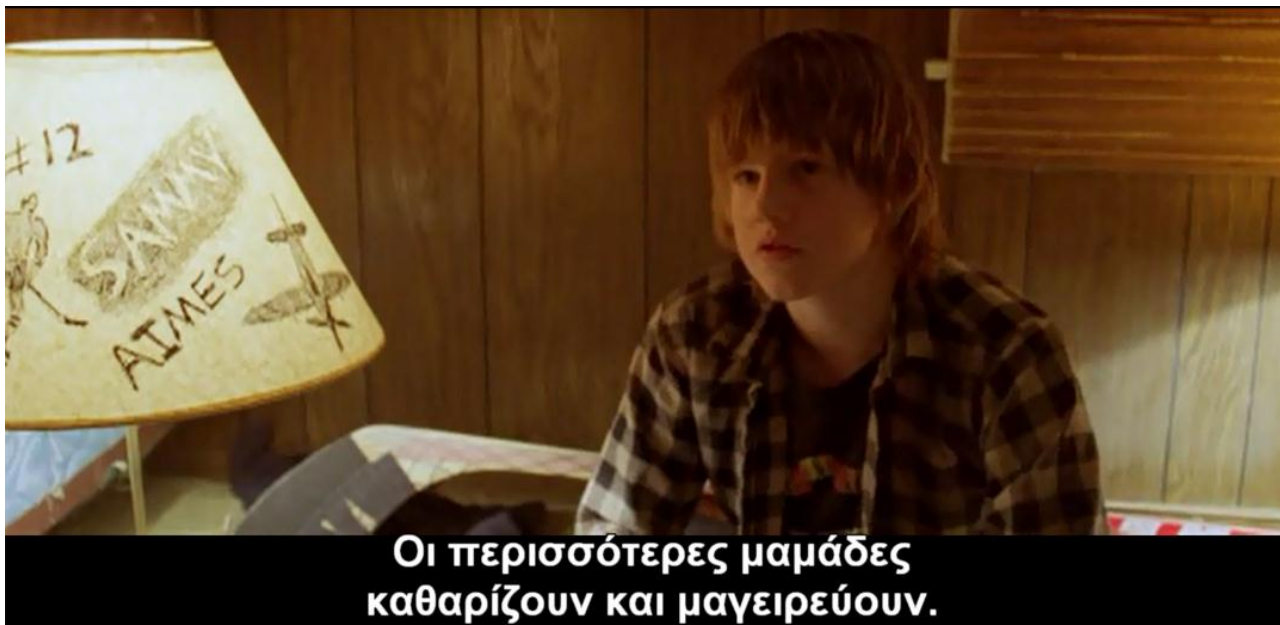
3.γ | Ανάμεσα σε δύο κόσμους | Η διαπλοκή των δύο χώρων

Έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά τη δεκαετία του '80 στη Γαλλία, Αγγλία και Δυτική Γερμανία, συνδυάζει τις μέχρι τότε διαχωρισμένες στο χώρο και στο χρόνο σφαίρες της καθημερινής ζωής, μέσω της ανάδειξης των αλληλεξαρτήσεων ανάμεσα στην εργασία των δύο φύλων, στο σπίτι και το χώρο δουλειάς, στους χρόνους που αφιερώνονται σε αυτούς τους χώρους κατά τη διάρκεια της μέρας κλπ. Οι γυναίκες στην έρευνα αυτή αντιμετωπίζονται ως ενεργά υποκείμενα που αντιδρούν και αντιστέκονται στην εκάστοτε άσκηση εξουσίας. Επιπλέον, σύμφωνα με την έρευνα, «οι γυναίκες υφίστανται, ταυτόχρονα με την εκμετάλλευση της εργατικής τους δύναμης, και την ανδρική κυριαρχία, γεγονός που προσδιορίζει τη διαφορετική θέση και συμπεριφορά τους στον κόσμο της εργασίας. (Βαΐου & Στρατηγάκη, 1989). Παρά το γεγονός όμως ότι υφίστανται και τις δύο αυτές εξουσίες, αποδεικνύεται ότι προτιμούν να τις διατηρήσουν και τις δύο σχέσεις. Η διατήρηση και των δύο, επιφέρει μια συνεχή σύγκρουση ανάμεσα στους δύο χώρους παραγωγής – αναπαραγωγής, με αποτέλεσμα να δημιουργείται η επιθυμία να βρίσκεται κανείς σε δύο μέρη ταυτόχρονα, η επιθυμία εκμηδένισης του χρόνου, κ.α.

«Νομίζεις ότι είσαι ίση με μένα;»

Η είσοδος της Τζόσι στην παραγωγή, της επέτρεψε να αγοράσει ένα σπίτι με δάνειο για αυτήν και τα παιδιά της. Με τις σχέσεις με τον πατέρα της να παραμένουν κακές, λαμβάνει χώρα μια συζήτηση ανάμεσα στους δυο τους, κατά την οποία η Τζόσι προσπαθεί να του εξηγήσει ότι δουλεύει σκληρά στη δουλειά, «σχεδόν όσο αυτός». Ο πατέρας της, την επερωτά: «Ωστε τώρα νομίζεις ότι είσαι ίση με μένα;». Η καθημερινή πραγματικότητα των γυναικών στους χώρους δουλειάς, και η έμπρακτη «απόδειξη» ότι κάνουν εξίσου σκληρές δουλειές με τους άνδρες, δεν είναι ικανή προϋπόθεση για να αναγνωριστεί αυτόματα μια στοιχειώδης ισοτιμία των δύο φύλων στους χώρους εργασίας, και αυτό είναι φανερό από τη συγκεκριμένη σκηνή. Ειδικά σε ότι έχει να κάνει με τον πατέρα, επανέρχεται το ζήτημα της οικογενειακής δομής στη λήψη της απόφασης της εισόδου στην μισθωτή εργασία, κάτι που σε αντίθετη περίπτωση (όπως στην ταινία) οδηγεί σε σύγκρουση. Η νεοκλασική προσέγγιση στο θέμα της συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό προϋποθέτει ότι υπάρχει συνάρτηση κοινής ωφελιμότητας της οικογένειας. Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, «οι γυναίκες συγκρίνουν το οριακό προϊόν της εργασίας που θα μπορούσαν να κάνουν στο σπίτι με το μισθό που θα έπαιρναν για εργασία έξω από το σπίτι, κι υπολογίζουν και τα δύο σε σχέση με την ωφελιμότητα τηςσχόλης. Εάν οι γυναίκες κερδίζουν λιγότερο από ότι οι άνδρες αλλά είναι πιο παραγωγικές στο σπίτι, τότε θα ειδικευτούν στην οικιακή παραγωγή και θα μεγιστοποιήσουν την κοινή ωφελιμότητα της οικογένειας» (Καβουνίδη, 1989). Η παραπάνω αυτή θεώρηση της οικογένειας σαν μιας ενότητας, χωρίς εσωτερικές διαφωνίες και συγκρούσεις κατά φύλο και γενιά, που παίρνει οικογενειακές αποφάσεις σε θέματα όπως η διάθεση εργασίας των μελών της, η διάθεση εισοδήματος ή η γεννητικότητα έχει δεχθεί έντονη κριτική από φεμινίστριες.

«Οι περισσότερες μαμάδες καθαρίζουν και μαγειρεύουν»

Δεν είναι όμως μονάχα οι σχέσεις με τον πατέρα της Τζόσι που περνάνε κρίση, αλλά και αυτές με το γιο της. Σε μια απόπειρα συζήτησης μεταξύ των δύο, ο ίδιος ο μικρός αναπαράγει τα καθιερωμένα έμφυλα πρότυπα που επικρατούν στην τοπική κοινωνία που ζουν. Η φράση που λέει στη μητέρα του «Οι περισσότερες μαμάδες καθαρίζουν και μαγειρεύουν», έρχεται σαν απάντηση στην προσπάθεια της πρωταγωνίστριας να επιβληθεί ως μητέρα. Η πίεση που μεταφέρεται από το παιδί, εντάσσεται στην πατριαρχική δομή των οικογενειών του περιβάλλοντος στο οποίο μεγαλώνει και από το οποίο επηρεάζεται. Χωρίς να υπάρχει άντρας – σύζυγος στη συγκεκριμένη οικογένεια, τα πατριαρχικά στερεότυπα μεταφέρονται είτε από τον πατέρα (όπως αναφέρθηκε προηγουμένως) είτε από τον ίδιο το γιο. Η σύγκρουση ανάμεσα στην αμειβόμενη εργασία και την οικογένεια είναι εμφανής και η επιλογή της πρωταγωνίστριας είναι η προσπάθεια διαχείρισης και των δύο χώρων. «Η αμφιταλάντευση που αισθάνονται οι γυναίκες και που εκφράζεται στη συμπεριφορά τους είναι η φυσιολογική αντιμετώπιση μιας κατάστασης με πολλές αντιφάσεις τόσο στο χώρο δουλειάς όσο και στο χώρο του σπιτιού. Οι αντιφάσεις αυτές δε λύνονται βέβαια όταν συνδυάζονται και οι δύο χώροι δουλειάς, αλλά τα αρνητικά και τα θετικά στοιχεία τους μπορούν να γίνουν συμπληρωματικά» (Βαΐου & Στρατηγάκη, 1989: 21)

Η Συνέλευση του σωματείου

«Απλά θέλω να πηγαίνω στη δουλειά μου όπως όλοι οι άλλοι. Να πληρώνομαι στο τέλος της εβδομάδας, να ταΐζω τα παιδιά μου, και καμιά φορά όταν μου περισσεύουν να πίνω και καμιά μπίρα το Σάββατο στο μπαρ. Και δεν υπάρχει γυναίκα αυτή τη στιγμή εκεί πίσω που να μην κατάλαβε τι θέλω να πω». Αυτά ήταν τα λόγια που διατύπωσε η Τζόσι από το βήμα της

συνέλευσης του σωματείου του μεταλλείου, αφότου διεκδίκησε για πρώτη φορά το λόγο, σε κόντρα με την πλειοψηφία του σώματος της συνέλευσης που ήταν άντρες, και δεν της επέτρεπαν να τοποθετηθεί.

Να πας στο σπίτι σου!

Η μη αποδοχή των γυναικών στους χώρους της μισθωτής εργασίας από το ανδρικό φύλο, είχε (και έχει μέχρι και σήμερα) άμεση σχέση και με την αντιμετώπισή τους στα συνδικαλιστικά όργανα. Στην ταινία, η Τζόσι είναι η πρώτη γυναίκα που τοποθετείται δημόσια σε μαζική συνέλευση, και φυσικά δεν λαμβάνει την αποδοχή των ανδρών συναδέλφων της. Η συζήτηση αυτή που είναι εξαιρετικά επίκαιρη μέχρι και σήμερα, έχει λάβει ποικίλες διαστάσεις, από το αίτημα της ποσόστωσης στα συνδικαλιστικά αλλά και κομματικά όργανα, τις αντιπαραθέσεις σχετικά με αυτό κλπ (Γεωργίου, 2001). Αυτό που είναι σίγουρο, είναι ότι η αναγκαιότητα της συμμετοχής των γυναικών σε τέτοιους φορείς είναι τεράστια όχι απλώς για να εκπροσωπούνται όλες οι κοινωνικές κατηγορίες «δικαιωματικά», αλλά επειδή αποτελούν υποκείμενα που στο υπάρχον καπιταλιστικό σύστημα δέχονται πολλαπλές πιέσεις, καλούνται να αναλάβουν αντίστοιχα πολλούς ρόλους, αντιμετωπίζουν όχι μόνο τις ταξικές αλλά και τις έμφυλες σχέσεις, και γνωρίζουν καλύτερα από τον καθένα για τον εαυτό τους, τις διαφορετικές ανάγκες

διεκδίκησης που αναδύονται. Επιπλέον, ακόμα ένα γεγονός είναι σίγουρο: ότι ποσοτικές μέθοδοι «από τα πάνω» δεν αρκούν για να ανατραπούν οι έμφυλοι συσχετισμοί στο συνδικαλιστικό κίνημα, αλλά παραμένει αναγκαία η αύξηση της ενεργητικής συμμετοχής των γυναικών σε αυτό, και η οργανωμένη τους πάλη.

4 | Συμπεράσματα

Όπως αναφέρθηκε εξ αρχής, πρόθεση της παρούσας εργασίας ήταν να αναλύσει ζητήματα γύρω από την εργασία των γυναικών μέσα από σκηνές της ταινίας North Country. Η ύπαρξη μέχρι και σήμερα του έμφυλου καταμερισμού εργασίας, αποτέλεσε έναν από τους λόγους που επιλέχθηκε να αναλυθούν οι χώροι αναπαραγωγής και παραγωγής σε ξεχωριστές ενότητες, μέθοδος που έχει χρησιμοποιηθεί και από την πλειοψηφία των ερευνών για αντίστοιχα ζητήματα. Παρ' όλ' αυτά, πρόθεση ήταν και η ξεκάθαρη έμφαση στη διαπλοκή των δύο παραπάνω χώρων και αντίστοιχων σφαιρών καθημερινής ζωής των γυναικών, κάτι που επιχειρήθηκε να τονιστεί ως βασική κατεύθυνση κατά την πορεία της εργασίας.

Στην ιστορική αντιπαράθεση μεταξύ μαρξισμού και φεμινισμού για το ποιο σύστημα σχέσεων εξουσίας είναι σημαντικότερο για την ανάλυση της γυναικείας καταπίεσης και βάσει της παρούσας εργασίας, εδώ σημειώνεται μονάχα μία παραδοχή. Ότι η πλειοψηφία των γυναικών ανέκαθεν, συγκέντρωνε περισσότερους από ένα ρόλους, και αντίστοιχες καταπίεσεις στην καθημερινή της ζωή. Αυτό συνέβαινε και συμβαίνει καθώς οι γυναίκες βρίσκονται στις αλλητομίες περισσότερων του ενός συστημάτων εξουσίας, και ακροβατούν σε καθημερινότητες που δεν χαρακτηρίζονται από ένα μόνο σύστημα σχέσεων, αλλά από περισσότερα και διαπλεκόμενα μεταξύ τους. Είναι ταυτόχρονα και γυναίκες και εργάτριες, και μητέρες και υπάλληλοι, ασχολούνται και με την οικιακή εργασία και με τη μισθωτή. Μέσα από όλους αυτούς τους καταμερισμούς εργασίας, οι περισσότερες γυναίκες βρίσκονται «ανάμεσα σε δύο κόσμους», σε μια κατάσταση σύγκρουσης και έντασης. «Προσπαθώντας να υπηρετήσουν δύο αφέντες, την πατριαρχία και τον καπιταλισμό, οι γυναίκες προσπαθούν να ξεφύγουν από την ολική κυριαρχία καθενός από αυτούς. Η ελευθερία και η καταπίεση συνυπάρχουν και στην οικογένεια και στο χώρο δουλειάς και τα συμφέροντα των γυναικών βρίσκονται στην άρνησή τους να περιοριστούν σε κάποιο από τα δύο. [...] Έτσι η εργάτρια δεν είναι το θηλυκό του εργάτη. Εκφράζει μια διαφορετική, κοινωνικά πιο ολοκληρωμένη σχέση με την εργασία, χωρίς τεχνητούς διαχωρισμούς ανάμεσα στην παραγωγή και την αναπαραγωγή, οικογένεια και εργασία, και αναδεικνύει τη στενή σχέση που έχει ο καταμερισμός της εργασίας κατά φύλο στην αμειβόμενη εργασία και μέσα στην οικογένεια» (Βαΐου & Στρατηγάκη, 1989: 20).

Οι παραπάνω πολλαπλότητες και ρόλοι των γυναικών μπορεί να βρίσκονται σε σύγκρουση στο επίπεδο της καθημερινής τους ζωής, αλλά σα συνείδηση της θέσης τους αναπαράγονται ως ενιαίο σύνολο χωρίς να δημιουργούν ανταγωνισμό ανάμεσά τους, χωρίς το ερώτημα του ποια υπερτερεί να είναι εμπόδιο στην ανάγκη τους για ανατροπή του συνόλου των σχέσεων εξουσίας. Η θέση αυτή των γυναικών, τις βοηθά να αναπτύξουν μια συνείδηση που εμπεριέχει και τη συνείδηση της τάξης και του φύλου, μια συνείδηση που τους δίνει τη δυνατότητα να αμφισβητήσουν όχι μόνο τις συνθήκες εργασίας, αλλά και τις συνθήκες ζωής που δημιουργούνται από τις έμφυλες σχέσεις και εν τέλει μια συνείδηση εν δυνάμει ανατρεπτική για ολόκληρη την κοινωνία.

5 | Βιβλιογραφία

Αβδελά Έ. κ.α., 2009. «Επισφαλής Εργασία, “Γυναικεία Εργασία”. Παρέμβαση με αφορμή την Κωνσταντίνα Κούνεβα», Αφιέρωμα στο Ιστορείν-Historein, Αθήνα: Νεφέλη.

Βαΐου Ν., Στρατηγάκη Μ., 1989. «Η εργασία των γυναικών: Ανάμεσα σε δύο κόσμους», Σύγχρονα Θέματα, τ. 40., σ. 15-24.

Βαΐου Ντ. Χατζημιχάλης Κ., 1995. «Ευελιξία για ποιους; Οι πολιτικές πλευρές των άτυπων μορφών παραγωγής στη Νότια Ευρώπη» στο Γεωργουλής Δ, 1995. Κείμενα στη θεωρία και στην Εφαρμογή του Πολεοδομικού και του Χωροταξικού Σχεδιασμού, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.51-81.

Βαΐου Ντ., Χατζημιχάλης Κ., 1997. Με τη Ραπτομηχανή στην Κουζίνα και τους Πολωνούς στους Αγρούς: Πόλεις, Περιφέρειες και Άτυπη Εργασία. Αθήνα: Εξάντας.

Βαΐου Ντ., 2000. «Πόλη και πολίτες. Η καθημερινή ζωή και το “δικαίωμα στην πόλη”» στο Μοδινός Μ., Ευθυμίου Π., 2000. Η Βιώσιμη Πόλη, Αθήνα: Στοχαστής & ΔΙΠΕ, σ. 204-216.

Βαΐου Ντ., Στρατηγάκη Μ., 2001. «Φεμινισμός και εργασία των γυναικών: Συμπτώσεις και αποκλίσεις», Σεμινάρια Πολιτικού Προβληματισμού, Αθήνα.

Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α., 2009. «Πόλεις των “Άλλων”»: Καθημερινές Πρακτικές και Συγκρότηση του Δημόσιου Χώρου», στο Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), Χωρικοί Μετασχηματισμοί και Κοινωνική Έρευνα, Αθήνα: Νήσος.

Βαΐου Ντ. Χατζημιχάλης Κ., 2012. Ο χώρος στην αριστερή σκέψη, Αθήνα: Νήσος.

Βαρίκα Ε., 1984. «Αόρατη Εργασία και Επιδεικτική Κατανάλωση. Δίχως Ρολόι ούτε Μισθό – Εικόνες από την Πραγματικότητα των Γυναικών των Μεσαίων Στρωμάτων στην Αθήνα (1833-1870)» στο Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου ‘Νεοελληνική Πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και Ελληνικό Κράτος’. Αθήνα-Ερμούπολη: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, τ. Α’, σσ.155-66.

Baudelot Ch. & Establet R., 2006. «Τάξεις όλων των φύλων», στο Μ. Μαγουανί (επιμ.), Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ.55-67.

Delphy C., 2006 «Φεμινισμός κι μαρξισμός», στο Μ. Μαγουανί (επιμ.), Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ.48-54.

Friedrich E., 2013 (1884). Η καταγωγή της οικογένειας, της ατομικής ιδιοκτησίας και του κράτους,

Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Fuentes A., Ehrenreich B., 1984. «Γυναίκες στο παγκόσμιο εργοστάσιο» στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), 1992. *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*. Αθήνα: Εξάντας.

Καβουνίδη Τ., 1989. «Ο έλεγχος της εργασίας της γυναίκας», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 40., σ.71-80.

Κομπρεσερ, 2011. «Συναντήσεις στην πόλη. Μετανάστες και δημόσιος χώρος», *Κομπρεσέρ*, τ.2, σ.44-63.

Maruani M., Meulders D., 2006. «Ανεργία, Υποαπασχόληση και επισφαλής εργασία», στο Maruani M. (επιμ.) *Γυναίκες, φύλο, κοινωνίες. Τι γνωρίζουμε σήμερα*, Αθήνα: Μεταίχμιο, σ.298-310.

Massey D., McDowell L., 1984. «Ένας Χώρος για τις Γυναίκες;», στο Κ. Χατζημιχάλης (επιμ.), 1992. *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική: Κείμενα από τη Διεθνή Εμπειρία*, Αθήνα: Εξάντας.

Παπαστεφανάκη Λ., 2009. *Εργασία, Τεχνολογία και Φύλο στην Ελληνική Βιομηχανία: Η Κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά, 1870-1940*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Παυλίδου Ε., 1989. «Γυναίκα και εργασία: Οικονομικές προσεγγίσεις των διακρίσεων στην αγορά εργασίας», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 40., σ.39-46.

Πετρινώτη Ξ., 1989. «Προβληματισμοί γύρω από τη μέτρηση και την αποτίμηση της ολικής εργασίας των γυναικών», *Σύγχρονα Θέματα*, τ. 40., σ. 47-54.

Smith S., 2002. «Ο Έγκελς για τις απαρχές της καταπίεσης των γυναικών», *Διεθνιστική Αριστερά*, τ.1.

Wallerstein I., 1987. *Ιστορικός Καπιταλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα.